

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЗАХИРИДДИН МУХАММАД БОБУР НОМИДАГИ АНДИЖОН
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

МИЛЛИЙ ҒОЯ, МАҲНАВИЯТ АСОСЛАРИ ВА ҲУҚУҚ ТАЪЛИМИ
КАФЕДРАСИ

Кўлёзма ҳуқуқида

Расулов Жамшид

МИЛЛИЙ МАФКУРАНИ ШАКЛАНТИРИШДА ЖАМИЯТ
ҚОНУНЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

5111600 – Миллий ғоя, маҳнавият асослари ва ҳуқуқ таълим йўналиши
бўйича бакалавр академик даражасини олиш учун ёзилган

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар: Ү.Мухтаров

АНДИЖОН-2017

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I-БОБ ЖАМИЯТ ҚОНУНЛАРИ, УНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ҮРНИ ВА АҲАМИЯТИ.....	10
1.1. Жамият тараққиёти қонунлари ва у тўғрисидаги субъектив қарашлар ва концепциялар.....	10
1.2. Жамият қонунлари ва унинг турли ижтимоий-тарихий даврларда намоён бўлиши	24
II-БОБ ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛИЙ МАФКУРАНИ ШАКЛАНИШИДА ЖАМИЯТ ҚОНУНЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ.....	29
2.1. Мустақиллик - жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш ва ўзини-ўзи ташкил қилиш қонунларининг намоён бўлишида асосий ижтимоий-тарихий шарт- шароит.....	29
2.2. Жамиятни модернизациялаш ва демократлаштиришда жамият қонунларининг намоён бўлиши	43
ХУЛОСА	50
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	54

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Бизни ўраб турган олам алоҳида нарса ва ходисаларнинг зиддиятли ва уйғун алоқадорлигидан иборат чексиз фазо ва абадий борлиқдир. Жамият ана шу чексиз оламнинг энг ноёб, энг юксак, рух ва ақл феноменларининг функцияларига асосланган тизими, ҳодисасидир. Жамиятнинг ноёблиги унинг моддий ҳодисаларигагина эмас, түгма инстинктлар функциялари туфайлигина эмас, балки, жамият аъзоларининг феноменал табиатига, яъни ақл, хис-туйғу ва ирода кучи каби ноёб фазилатларга эга бўлган инсонларнинг оқилона фаолияти, ўзаро мақсадли ва манфаатли муносабатларга киришиш тарзидаги ҳодисалигига.

Кишиларнинг ўзаро муносабатлари жамиятнинг нисбий мустақил тўрт тизими маънавият, иқтисодиёт, ижтимоий ҳаёт ва сиёsat қамрови доирасида рўй беради. Бу тизимлар ўзаро уйғун боғланган бўлиб, агар мазкур тизимлардан бирида танazzул учраса бошқа тизимларда ҳам инқироз бошланади. Аксинча, ушбу тизимларнинг ҳар биридаги юксалиш бутун жамиятнинг тараққий топишига асос бўлади. Хусусан, маънавий-маданий тизимдаги илгарилаб силжишлар бутун жамият барқарор ривожланишининг энг асосий негизларидан ҳисобланади.

Бу масалани ўрганишнинг долзарблиги яна шу билан белгиланадики, жамият, цивилизация босқичма-босқич ривожланади. Унинг ҳар бир тарихий босқичи муайян ижтимоий-иқтисодий таркибга эга бўлади. Яъни, мулкий ва бозор муносабатларининг бетакрор типига асосан жамиятда муайян синфлар, қатламлар, тоифалар ва этник бирликлар асосида ўзаро ҳуқуқий, ахлоқий меъёрий муносабатларнинг нисбатан барқарор шакллари юзага келади.

Жамиятнинг моҳияти “Эзгу ният, эзгу фикр ва эзгу амал” каби феноменал сифатларга эга бўлган, кишиларнинг ўзи яшаётган табиий ва ижтимоий муҳитни узлуксиз ривожлантириш учун иштироки йўлида фаол, ўзаро манфаатли ва мақсадли мулоқотга киришган кишилар мажмууда намоён бўлади. Маданият ва маънавият инсонларнинг ўзаро алоқаларини тартибга солиб, маълум ижтимоий мақсадлар сари йўналтирувчи ижтимоий

тизимдир. Айни шу тизим жамият аъзоларини кутилаётган ижтимоий тартибларга мослаб, ўзгартириб боради.

Бу ўзгариш ижтимоий муносабатларнинг бирон тарихий типидан янгича, инсонларни аввалги тузумдагига нисбатан фаровонроқ даражадаги, эркинроқ харакат қилиши имконини берадиган ҳолатга ўтиш тарзида рўй беради.

Биз ўз умрини яшаб бўлган ана шу ижтимоий тартибларнинг, тараққиётимиз учун тўсиқ бўлиб қолган мустабид тузумдан, мамлакатимизнинг бетакрор географик муҳитига, бу Ватанда яшаётган кишиларнинг беназр менталитетимизга мос келадиган, кишиларимизга фахр ва меҳр билан меҳнат қилиш имконини берадиган, озод ва обод Ватан эркин ва фаравон ҳаёт барпо этилишини таъминлайдиган ривожланган демократик жамият қуриш даврида яшяпмиз.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иктисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағищланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруzasida: “Энг муҳим вазифамиз – мамлакатимизда тинчлик ва фаровонликни мустаҳкамлаш, одамларни, халқимизни ҳаётдан рози қилишдан иборат. Бунинг учун эл-юртимиз аввало биз – раҳбарларнинг фаолиятидан рози бўлиши керак. Бунинг учун ҳар бир раҳбар ўз аравасини ўзи тортиши, ўз соҳасидаги ишларнинг аҳволи учун ўзи шахсан жавоб бериши керак. Шундан кейин жамиятимизда ўзгариш бўлади, ривожланиш бўлади”¹, деб таъкидлаб ўтади.

Мавзуни ўрганишнинг муҳимлиги яна шундаки, Жамият қонунлари объективдир. Унинг намоён бўлиши ва ўзгариши маълум ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар билан боғлиқ. Мавжуд шарт-шароитларни ижтимоий қонунлар билан ўзаро алоқадорлигини аниқлаш айниқса янги қурилаётган (ўз

---

¹ Ш.М.Мирзиёев Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик коидаси бўлиши керак. –Т: Ўзбекистон, 2017. –Б56

йўлини танлаган) жамиятни прогрессив қонунлар таъсирида бўлишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Шу нуқтаи назардан ушбу мавзу бўйича жамиятимизнинг маънавий-маданий меросини чуқур ўрганиш уларни илмий таҳлил қилиш биз танлаган мавзу ҳозирги кунда долзарб йўналишлардан бири эканлигини англатади.

Бу ўзига хосликларни ўрганиш, илмий таҳлил этиш ғоят катта аҳамиятга эга. Ушбу ҳолатдан келиб чиқиб, биз ўз битирув малакавий ишимизда ушбу мавзу бўйича тадқиқотларимизни бугунги кун талаблари даражасида илмий жиҳатдан таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Масаланинг долзарблиги ва ўта муҳимлиги айнан шу жиҳатлари билан асосланади.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. Ижтимоий-фалсафий фанлар доирасида жамият тараққиёти қонунлари ва у тўғрисидаги субъектив қарашлар ва концепцияларни фалсафий жиҳатдан ўрганиш ҳамда таҳлил қилишга бағишлиланган илмий тадқиқотлар сўнгги вақтга келиб кўплаб амалга оширилмоқда. Аммо шунинг билан бир қаторда миллий мафкурани шаклантиришда жамият қонунларининг намоён бўлиш хусусиятларини таҳлил этувчи илмий тадқиқотлар ҳозиргача ўз ечимини кутмоқда.

Ўзбекистонда миллий мафкурани шаклантиришда жамият қонунларининг намоён бўлиш хусусиятларига доир илмий асарлар ва тадқиқот ишлари А.С.Бегматов, С.Отамуратов, А.Эркаев, М.Имомназаров, Ф.Сулаймонова, Ж.Туленов, З.Гафуров, Э.Юсупов ва бошқаларнинг асарларида ифода этилган¹.

Бу соҳада Ўзбекистонда яратилган илмий изланишларга эътибор берадиган бўлсак, албатта, Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг мазкур масалага бағишлиланган бир қатор

---

¹ Бегматов А. Маънавият фалсафаси ёхуд Ислом Каримов асарларида янги фалсафий тизмнинг яратилиши. – Т.: 2000; Отамуратов С. Ўзбекистонда маънавий-рухий тикланиш. –Т.: Янги аср авлоди, 2003; Эркаев А. Эркаев А. Маънавият – миллат нишони. –Т.: Маънавият, 1997; Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. –Т.: Шарқ, 1996; Сулаймонова Ф. Шарқ ва гарб. -Т. : «Ўзбекистон», 1997; Юсупов Э. Миллий ғоя ва мафкура. Моҳияти, ижтимоий-тарихий илдизлари, аҳамияти. -Чимкент – 2000.

асарларини келтириб ўтиш зарур¹. Бундан ташқари Ўзбекистонда миллий мафкурани шаклантиришда жамият қонунларининг намоён бўлиш масалаларига оид қўплаб монографик тадқиқотлар ҳамда мақолалар чоп этилганини ҳам эътироф этиб ўтиш зарур.

Ўзбек файласуфларидан Ж. Туленов² ўзининг қатор асарларида ушбу масалаларга алоҳида тўхталган. Аммо бу илмий асарларда ҳам ижтимоий тараққиёт қонунларига ёндашишда жамият қонунларига умумий тавсиф берилса-да, аммо уларнинг классификацияси ва намоён бўлиш шакллари тўлиқ ёритиб берилмаган.

Ўрганилаётган тадқиқот иши ана шундай турли хил қарашлар ва назарияларнинг ўзаро ижодий синтезига асосланади.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Тадқиқотнинг **мақсади** жамият қонунларининг моҳияти, унинг турли ижтимоий-тариҳий даврлардаги шарт-шароитлар билан боғлиқлиги ва қандай намоён бўлиш шаклларини, ижтимоий тараққиёт қонунлари тўғрисидаги субъектив қарашлар ва таълимотларнинг умумий манзарасини ҳам фалсафий, ҳам тариҳий контекстда тарихийлик ва мантиқийлик методлари асосида ўрганишдан иборат. Бунинг учун қуйидаги **вазифаларни** амалга ошириш назарда тутилади:

- биринчидан, ижтимоий тизим тараққиёти қонунларининг кашф этилиши ва амалий фаолиятни шу қонунларга мувофиқлаштириш, жамиятнинг моҳияти ва уни ҳаракатга келтирувчи механизмларнинг вазифаларини тўлиқ англаб етиш, жамиятнинг тараққиёт тенденцияларини таҳлил қилиш ва жамият келажагини илмий жиҳатдан башорат қилиш, жамиятнинг тараққиётига ғов бўлаёган ижтимоий муаммоларни ўз вақтида

¹ КаримовИ А. Ўзбекистоннинг истиклол ва тараққиёт йўли.-Т.: Ўзбекистон, 1992; Каримов И А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997; Каримов И А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.:Ўзбекистон, 1999; Каримов И А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. –Т.: Ўзбекистон, 2002; Каримов И А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008; Каримов И А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т.: Ўзбекистон НМИУ., 2011; Каримов И А. Она юртимиз баҳту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш-энг олий саодатдир. Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2015.

² Туленов Ж.Faфуров З. Мустақиллик ва миллий тикланиш. -Т. : Ўзбекистон, 1996; Туленов Ж. Ҳаёт фалсафаси. –Т.: Ўзбекистон. 1993; Туленов Ж. Жамият фалсафаси. –Т.: 2005.

англааб етиш, унинг қандай кўринишида ва қандай ҳолатда намоён бўлишини тарихий ва фалсафий контекстда ўрганиш мазкур йўналишда фундаментал илмий изланишлар олиб боришни тақозо этмоқда.

- иккинчидан, мустақиллик йилларида ижтимоий фанларнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Уларнинг асосий вазифаси сифатида собиқ социалистик жамиятдан меърос бўлиб қолган эскича фикрлаш ва эскича дунёқарашдан воз кечиш, жамиятнинг истиқболли келажагини рационал-илмий жиҳатдан, давр талаби нуқтаи-назаридан ишлаб чиқиш керак бўлади. Бунда жамиятнинг тараққиёт моделини ижтимоий қонунларни ҳисобга олмаган ҳолда ишлаб чиқиш асло мумкин эмас. Янги ижтимоий-тарихий даврда жамият қонунлари ҳам ўзгаради. Унинг ўзгарган ва ўзгармаган универсал жиҳатларини таҳлил қилиш гносеологик жиҳатдан ҳам, ижтимоий-амалий жиҳатдан ҳам аҳамиятга эгадир ва бу Ўзбекистонда янги қурилаётган жамиятнинг моҳиятини аниқроқ очиб бериш имконини беради.

- учинчидан, ҳар қандай жамият бир ижтимоий тузумдан янги бир ижтимоий тузумга ўтиш вақтида янгича қонуният (мавжуд жамиятга нисбатан) ва ижтимоий нормалар асосида қурилиши керак бўлган жамиятнинг аввало назарий асослари (стратегияси) яратилади. Бундай жараёнда мавжуд ижтимоий тараққиёт моделларининг қандай объектив қонунлар асосига қурилишини илмий асосда ўрганиш, миллий имкониятлар доирасида улардан самарали фойдаланган ҳолда ўзига хос бўлган тараққиёт концепциясини ишлаб чиқиш, қурилаётган янги жамиятнинг доимо прогрессив қонунлар таъсирида бўлишини таъминлаш учун қандай шарт-шароитлар тақозо этилишини тадқиқ этиш асосий вазифага айланади.

Тадқиқотнинг обекти. Жамият қонунлари, уларнинг ижтимоий тарихий шарт-шароит билан ўзаро боғлиқлиги, турли тарихий даврларда намоён бўлиш хусусиятлари, Ўзбекистонда бозор муносабатлари шароитида жамиятни модернизациялаш ва демократлаштиришда жамият қонунларининг намоён бўлишини таҳлил қилинди.

Тадқиқотнинг предмети. Жамият, унинг қонунлари, тараққиёт тенденциялари ва омилларининг умумийлик ва хусусийлиқда намоён бўлиш хусусиятлари ўрганилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Ушбу битириув малакавий ишда жамият қонунларининг ижтимоий, тарихий, фалсафий моҳияти алоҳида таҳлил обьекти сифатида ўрганилди. Тадқиқотнинг илмийлиги қуидагиларда намоён бўлади:

- ижтимоий тараққиёт тушунчасининг мазмун-моҳияти ўрганилиб, унинг қонунларига таъриф ва тавсифлар берилган;
- Ғарб файласуфларининг жамият қонунлари хусусидаги қарашлари ва унга дахлдор фикр-мулоҳазалари қиёсий ўрганилган ва таҳлил этилган;
- жамият қонунларининг турли ижтимоий-тарихий даврларда намоён бўлиши янада чуқурроқ ва кенгроқ ўрганилган;
- жамият ижтимоий ҳаётининг тараққиёти, унинг барқарорлиги, бир бутунлиги мафкуравий, синфий қураш, инқилоб йўллари орқали эмас, балки ижтимоий тизимлар ўртасидаги ўзаро функционал мувофиқлашиб, уйғунлашиб боришига эришиш орқали кечиши илмий жиҳатдан асосланди;
- Мустақил Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримов томонидан Ўзбекистон ижтимоий тараққиёти концепцияси (модели) ишлаб чиқилгани, ундаги ўзини-ўзи бошқариш ва ўзини-ўзи ташкил қилишга оид қонунларининг намоён бўлиши ҳамда концептуал аҳамиятга оид фикрлари очиб берилди;
- Ўзбекистонда жамиятни демократлаштиришдаги имкониятлари тадқиқ этилиб, мустақиллик жамият тараққиётини таъминлашда асосий ижтимоий-тарихий шарт-шароит бўлиб хизмат қиласи, деган холосага келинди;
- нодавлат, жамоат ташкилотлари, ўзини-ўзи бошқариш органлари, кўнгилли уюшмалар ижтимоий институтлар сифатида Ўзбекистонда демократик тараққиётни белгилаб бераётгани, шу билан бирга, улар фаолиятида сиёсий ва хуқуқий маданият етишмаётгани кўрсатилди.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот ишида илгари сурилган илмий ғоялар ва чиқарилган назарий хуносалар жамият қонунларини англаш, унинг тараққиёти омилларини билишда, шунингдек, фалсафа, ижтимоий фалсафа, Миллий ғоя, асосий тушунча ва тамойиллар, социология, сиётсатшунослик, Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанларини янги фикрлар, ёндашувлар ва тавсиялар билан бойитади, ижтимоий қонунлар муаммоларига оид илмий-назарий йўналишни такомилланишига хизмат қиласди.

Тадқиқотнинг тузилиши. Ушбу битирув малакавий иши кириш, икки боб, тўртта режа, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

І БОБ. ЖАМИЯТ ҚОНУНЛАРИ, УНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

1.1. Жамият тараққиёти қонунлари ва у тўғрисидаги субъектив қарашлар ва концепциялар

Жамият фоят мураккаб ва кўп қиррали ҳодиса бўлиб, муттасил равишда ўзгариш ва ривожланиш ҳусусиятига эга. Инсонларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини ўзаро таъминлаш асосига қурилган бу ижтимоий тизим объектив қонуниятлар асосида ривожланиб боради.

Шу ўринда, муайян тизимларни тартибга солувчи ва уларнинг тараққиёт тенденцияларини ифодаловчи қонун ҳақида тўхталиш жоиздир. Қонун - муайян шарт-шароитда воқеалар ривожининг ҳусусияти ва йўналишини белгилайдиган, маълум катъий натижани тақозо этадиган, объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий, нисбий барқарор муносабатларидир. Қонун муайян бир натижани туғдириб, воқеалар ривожланишининг ҳусусиятлари ва йўналишини белгилаб берар экан, бу нарса илмий ва амалий фаолиятда объектив қонунлар асосида ҳаракат қиласидиган зарурий, умумий ва барқарор муносабатларни кўрсатибгина қолмай, балки келажакда улар ривожининг йўналишларини ҳам ҳисобга олишни талаб этади.

Қонунлар амал қилиш соҳасига қараб табиат ва жамият (ижтимоий) қонунларига бўлинади. Бу қонунларнинг қуйидаги фарқлари мавжуд бўлиб, улар:

- табиат қонунлари табиатдаги стихияли кучларнинг ўзаро таъсири шаклида намоён бўлса, ижтимоий тараққиёт қонунлари эса онгга эга бўлган кишиларнинг фаолияти орқали намоён бўлади;
- узоқ амал қилувчи табиат қонунларидан фарқ қилувчи жамият қонунлари қисқароқ вақт ичida амал қилиш ҳусусиятига эга¹;
- табиат қонунларидан кўра жамият қонунлари юқори тезликда ривожланади;

¹ Ж.Тўленов. Ҳаёт фалсафаси. -Т: Ўзбекистон. 1993, -Б 286.

- табиат қонунлари ер юзида инсонлар бўлмаган вақтларда ҳам мавжуд бўлган, жамият қонунлари эса инсон фаолияти натижасида пайдо бўлган ижтимоий шарт-шароитлар билан боғлиқ равишда юзага келган.

Юқоридаги фарқлардан келиб чиқиб жамият қонунларига шундай таъриф беришимиз мумкин: **жамият қонунлари - жамиятнинг муайян ижтимоий-тарихий шарт-шароитида ижтимоий жараёнлар ривожининг ҳусусияти ва йўналишини белгилайдиган, маълум бир қатъий натижани тақозо этадиган, нисбий барқарор муносабатлари**.

Жамият қонунлари ҳам табиат қонунлари каби объективдир. Бу қонунлар кишиларнинг иродаси ва онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб, маълум шароитда инсонлар бу қонунларни билишлари ва улардан фойдаланишлари мумкин, лекин бу қонунларни улар бекор қилмайдилар ёки йўқ қила олмайдилар.

Бу қонунларнинг амал қилиш муддати ва жараёнлар қамрови муайян ижтимоий шарт-шароитларни тақозо этади. Унинг ўзгариши ёки фаолиятини тўхтатиб бошқа қонунларга ўз ўрнини бўшатиб бериши инсон хошиш истаклари ва иродасига боғлиқ бўлмай, балки шу қонунлар фаоллигини таъминлаб турган муайян ижтимоий шарт-шароитларнинг ўзгариши ёки йўқолиши билан боғлиқдир.

Жамият қонунлари алоҳида ихоталанган ижтимоий жараёнларни қамраб олмайди, балки диалектика қонунлари асосида ўзаро таъсирда, уйғунликда амал қиласди. Жамият қонунлари ҳам диалектика қонунларига кўра тадрижий ўзгариб бориш, ўз кучини йўқотиш ва янгисига ўз ўрнини бўшатиб бериш, интенсив ривожланиб бориш, экстенсив кенгайиб бориш ва янгиларини келтириб чиқариш, ўзаро алоқадорликда фаолият юритиш ҳусусиятларига эга.

Уларнинг намоён бўлиши маълум вақт ва маконда кечади. Аммо уларни билиш ва англаб олиш инсонлардан жуда катта билим ва тажрибани талаб қиласди. Инсон ўзи яшаётган жамиятнинг қонуниятларини доимо билишга интилади ва ижтимоий жараёнларнинг кечишини ва ўзгаришини акс

эттирувчи, реал воқеликнинг умумий, абстракциялашган субъектив тимсолини - қонунларни “кашф қиласди”. Бу кашфиёт қонуннинг яратилиши эмас, балки унинг қай даражада субъектив түғри инъикос эттирилишидир.

Инсоният тарихида яшаган кўпчилик файласуфлар жамиятнинг шаклланиб, тарақкий этишидаги умумийлик ва фарқларни топишга ҳаракат қилиб келишган. Уларнинг қарашлари жамиятнинг тарихий тараққиёти тенденциялари қонуниятларини кашф қилиш билан боғлиқ. Тарих фалсафаси билан шуғулланган файласуфлар ва олимларнинг қарашлари, концепциялари ва таълимотларини уч тоифага бўлиб ўрганишимиз мақсадга мувофиқдир (диний концепциялар бундан мустасно).

Биринчи тоифа, жамиятнинг тарихий тараққиётида ҳеч қандай умумқонуният йўқлиги, фақатгина айрим даврларга таълукли алоҳида қонунлар мавжудлиги тўғрисидаги метафизик қарашлар ва концепциялар.

Иккинчи тоифа, жамият тараққиётига монистик қараш концепциялари бўлиб, бунга тарихнинг умумқонуният асосида ривожланиб бориши тўғрисидаги диалектик қарашлар ва таълимотлар.

Учинчи тоифа, жамият тараққиётига янгича - метафизика ва диалектиканинг, идеализм ва материализмнинг уйғунлигидан иборат цивилизацион ва тарихий-маданий ёндашувли қарашлар ва концепциялар.

Биринчи тоифага кирувчи мутафаккирларнинг энг кўзга кўринган вакили постпозитивизмнинг йирик намоёндаларидан бири инглиз файласуфи Карл Поппердир. Ўз вақтида унинг жуда қўп шов-шувларга сабаб бўлган, 1943-1944 йилларда чоп этилган “Очиқ жамият” асарида, у тарихнинг қандайдир умумқонуният асосида тарақкий этишини ва умуминсоният тарихини инкор қиласди. Унинг жамият тарихига бўлган нуқтаи назари шундан иборатки: “инсониятнинг якка, умумий қонуниятга бўйсунувчи тарихи йўқ, фақатгина инсон ҳаётининг турли жабҳа(спектр)лари билан боғлиқ чексиз тарихлар мавжуд ва уларнинг ичida сиёсий ҳокимият тарихи алоҳида аҳамиятга эга”¹.

¹ К.Поппер. Открытое общество и его враги. М., 1992, Т.2, с.312

Поппернинг фикрича, жамият тараққиётида “хеч қандай тарихий қонуниятлар бўлиши мумкин эмас”. Жамият тарихи деганда, аввало сиёсий ҳокимият тарихига кўпроқ эътиборни қаратиш лозим. Бироқ сиёсий ҳокимият тарихи, бу албатта дунё тарихи эмас. У мавжуд тарихларнинг бир қисми холос.

Поппер ўз таълимотида жамиятни тафаккур тараққиёти сифатида тушунади. Тафаккурнинг рационаллашуви сиёсий тузумнинг ўзгаришига олиб келади, ўз навбатида рационаликка асосланган адолатли сиёсий тузум эса эркин фикр ва индивидуалликка шарт-шароит яратади.

Поппер жамият тарихини, унинг тараққиёт қонуниятларини таҳлил қилишда тарихийлик тамойилини инкор қиласди. Чунки тарихийлик, унинг фикрича иррационализмдир¹.

У жамият тарихидаги сиёсий тузумларга тарихийлик нуқтаи назардан баҳо берилшига қарши чиқиб, танқидий рационал муносабатда бўлиш кераклигини уқтиради.

К. Поппер ўзининг жамият тарихи, унинг тараққиёт қонулари тўғрисидаги қарашларига кўпчилик файласуфларнинг ишончсизлик билдиришини сезган ҳолда, жиддий танқид ва эътиrozларга учрашини таъкидлайди².

Замонавий жамият тўғрисидаги қарашларда кўпроқ Ғарбий Европа ғоялари устун бўлган немис мутафаккири Макс Вебер (1864-1970) қарашлари кўпроқ ўрин тутади. Унинг қарашлари ҳам Поппер қарашларига ўхшаш бўлиб, унинг нуқтаи назарича, инсоният тарихида хеч қандай умумқонуниятлар - материалистик ва идеалистик қонуниятлар йўқ. Унинг бу фикрини асослайдиган бош аргумент шуки, хеч қандай концепция қандай принципларга асосланган бўлмасин, бизнинг келажагимизни олдиндан айтиб ва белгилаб бермайди³.

¹ С.Йулдошев, М.Усмонов ва бошкалар. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси. Т., “Шарқ”. 2002, 327-бет.

² И.Смирнов, В.Титов. Философия: учебник для студентов высших учебных заведений. Издания второе, исправленное и дополненное. –М.: 1998. (http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/smirk/intro.php).

³ Юкоридаги манба.

Вебер тўпланган эмприк материалларни изоҳлашда ва жаҳон тарихини тушунтириш учун инсоният цивилизациясининг турли даврларини қамраган ўзига хос схема ва моделлар концепциясini ишлаб чиқди. Бундан ўрин олган антик, феодализм ва капитализм жамиятлари даврлари ўзининг объектив асослаб берувчи принципларига эга эмас. Улар бу каби номланишни шартли равишда тарихни амалий мақсадда схематик даврлаштириш учун олган, деб ҳисоблайди Вебер.

Бироқ бу, Вебер жамият тараққиётининг турли даврларидаги маълум бир омилларни инкор қиласди, дегани эмас. Бу ерда гап тарихни у ёки бу йўналишга буриб юборувчи воқеалар ва ҳодисалар тўғрисида эмас, Вебернинг қарashi бундан ҳам муҳимроқ бўлган жамият тарихи даврларининг классификацияси мезони ҳақида кетмокда¹.

Бундай жамиятда ҳукмдор ва итоаткор ўртасидаги муносабат маъмурий ёки иқтисодий қонунлар ва тамойиллар билан эмас, балки анъанавий бурч ва ҳукмдорга содиқлик каби ҳислар билан изоҳланади.

Ҳукмронликнинг ҳаризматик формасида ҳукмдорнинг атрофидагилар ва итоаткорлар ўртасида уни ғайритабиий илоҳий маъбуд шаклида тасаввур қилинишига олиб келади. Ҳаризматик ҳукмдор мисолида диний арбоб, пайғамбар, сиёсий арбоб, ҳарбий қўймондон кабиларни тасаввур қилиш мумкин. Ҳаризматик ҳукмронлик ўз тарафдорлари, издошлари, ҳамроҳлари бор экан давом этаверади ва ҳалқ ўртасида ўз мавқеига ва ишончига эга бўлади, деб ҳисоблайди Вебер.

Бироқ Вебер, ҳукмронлик ва бошқарувнинг энг ривожланган ва идеал шакли капитализм деб ҳисоблайди. Чунки, бошқа тузумлардан кўра бу тузумда рационал ҳамда одил фикрлар айтилади. Унинг ўзига ҳослиги шундан иборатки, ҳокимият томонидан қабул қилинган қарорлар бошқа инсонлар томонидан муҳокама ва танқид қилиниши мумкин. Жамият

---

¹ И.Смирнов, В.Титов. Философия: учебник для студентов высших учебных заведений. Издания второе, исправленное и дополненное. –М.: 1998. (http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/smirn/intro.php).

аъзолари давлат ҳокимиятининг қарор қабул қилишларини қонуний – ҳуқуқий деб билиб, бу қарорларни ижро этишни бурч деб ҳисоблайдилар.

Вебернинг қарашларидан яна бири, ҳар бир ҳокимият иқтисодий шароитлар туғилишига олиб келади ва ҳар қандай ҳокимият иқтисодий мақсадларни кўзлайди. Бироқ бир груп инсонларнинг бошқа инсонлар устидан ҳукмронлигининг маъмурий шакли маъмурий кадрлар ва давлат бюрократиясининг мавжудлигини талаб этади¹.

Бу борада Вебер бошқарувнинг бюрократик усули позициясида туради. У фан, замонавий технология ва бюрократиянинг пайдо бўлишини рационаллашув сифатида йифма ҳолда тавсифлайди².

Веберга кўра, капитализмнинг бошқариш ва хўжалик юритишдаги ютуғи шундан иборатки: капиталистик корхоналар меҳнат ва ишлаб чиқаришни рационал ташил қилиш натижасида максимал фойда оладилар. Фақат, бу ерда гап умумий капитализм эмас, балки Ғарб капитализми хусусида бормоқда. Вебер бир ёки бир нечта қонуниятлар билан детерминланган бутун бир капитализмни инкор қиласди. У бир-биридан анчагина фарқланган бир нечта типдаги капитализмни ажратади. Бу ажратишлар асосида диний қарашлар ва меҳнатни ташкил этиш шакллари ётади. Ўз-ўзидан тушунарлики, Вебер капитализмнинг ғарбий модели намоёндаси сифатида танилди.

Вебер капитализмнинг ғарбий моделини шундай тасвирлайди: “Ғарбий капитализмнинг хусусияти шундаки, унда фойда топиш мақсадида рационал тартибга асосланиб ҳаракат қилинади. Ғарбий капитализм ўзининг ҳозирги ютуқларига меҳнатни капиталистик ташкил қилиш орқали эришди. Зоро меҳнатни рационал капиталистик ташкил қилмасдан туриб ҳозирги кўрсаткичларга эришиб бўлмас эди. Аввало бу, жамиятнинг социал структураси ва у билан боғлиқ бўлган Ғарбнинг специфик муоммолари - биз учун иқтисодий аспект бўйича бутунжаҳон маданият тарихининг энг катта

---

¹ <http://www.wikipedia.org/wiki/Вебер>.

² Э.Гидденс. Социология. Т., “Шарқ”. 2002. 810- бет.

муаммоси капиталистик ҳаракат эмас (капитализм ўз типи бўйича авантюристик, савдо-сотик, шовинистик, турли урушларга мойиллик, сиёсат, бошқарув ва унга боғлиқ бўлган фойда олиш билан изоҳланади), балки бу ерда бизни қизиқтираётган нарса эркин меҳнатни рационал ташкил қилиш билан ҳосил бўлган буржуа-саноат капитализми, тарихий-маданий аспект бўйича эса, Фарб буржуазияси ҳосил бўлишининг ўзига ҳослигидир”¹.

Вебер ўз қарашларида Марксча таълимотга муқобил позицияда туради. Унинг фикрича, замонавий ижтимоий ривожланишда ҳал қилувчи ролни ноиқтисодий омиллар ўйнайди. Вебер ўзининг машҳур ва жуда мунозарали “Пртестантча этика ва капитализм рухи” асарида таъкидлашича, капиталистик дунёқарашни яратилишида диний қадриятлар, айниқса пуританлик билан боғлиқ бўлган қадриятлар фундаментал аҳамиятга эга бўлди. Маркс фикрига қарама-қарши ҳолда, бу дунёқараш иқтисодий ўзгаришлардан эмас, балки унинг аксича ҳолда вужудга келади².

Ўзидан олдингилаар сингари Вебер ҳам жамият тараққиётида динга кўп ўрин ажратади. Капитализм ғарбий моделининг пайдо бўлишида протестантлик жуда катта роль ўйнайди, зоро протестантлик рухи ва капитализмга интилишда қандайдир ўхшашлик бордай. Реал олиб қараганда бу дунёга “ўзгача қараш”, яъни протестанлик ва иқтисодий фаолият ўртасида кўплаб умумийлик бор, деб ҳисоблаган Вебер, улардан бирортасининг абсолют устунлигини тасдиқламайди, зоро унингча, у ҳам, бу ҳам тарихий ҳақиқатни англашда унчалик ёрдам бермайди.

Иккинчи тоифага кирувчи, яъни жамиятнинг тарихий тараққиётини ягона қонуниятга бўйсунади, деб ҳисобловчи файласуфлардан бири италиялик олим Вико Джанбаттиста (1668-1744) ҳисобланади. “Миллатларнинг умумий табиати тўғрисидаги янги фаннинг асосланиши” китобида, Вико, ер юзидағи барча миллатлар тараққиётининг тарихий айланма назариясини ишлаб чиқди ва бунда ижтимоий ҳаёт шаклларининг

¹ М.Вебер. Избранные произведения. М., 1990. С.52-53.

² Э.Гидденс. Социология. Т., “Шарқ”. 2002. 809- бет.

ўзаро алоқадорликда олиб ўрганди, ижтимоий ҳаётга эса бутунлик сифатида ёндашди¹.

У тарихнинг доиравий ҳаракати назариясини яратди. Унга кўра, ҳар бир ҳалқ худолар асридан одам асригача бўлган даврни босиб ўтади ва охироқибат илк ҳолатига қайтади.

“Миллатлар дунёси инсонлар томонидан яратилганлиги учун, - дейди Вико,- ҳамма инсон учун ягона илк миллатларнинг келиб чиқиши ва мавжудлиги жараёнининг “энг умумий ва доимий асосларини” топиш мумкин”. У тарихда одамийликнинг ўзида зарурӣ ўзаро келишувлар билан белгиланадиган фуқоролик дунёсининг “энг умумий ва доимий тартиб”ини кўради. Бироқ, тарихнинг оқилона олға боришини эълон қилган ҳолда, Вико, инсоният тарихини “доимий бир хил” бўлган механик қайтарилишидан иборат қилиб қўяди. Вико фикрига кўра, жамият алоҳида одамдек уч босқични, болалик, ёшлиқ ва етуклик даврларини босиб ўтади. Болалик даврига “худолар асли” (давлатнинг бўлмаслиги, коҳинлар кастасининг мутлақ ҳукмронлиги), ёшлиқ даврига “қаҳрамонлар асли” (аристократик давлат), етуклик даврига “одам асли” (демократик республика ёки демократик эркинликларга эга бўлган ваколатли монархия) тўғри келади.

Инсоният жамиятнинг тараққиётида алоҳида ўрин тутадиган объектив идеализм нуқтаи назаридан жамият тараққиётининг ривожланишини, унинг ютуқларини ўрганган Гегель фикрича, бутунжаҳон тарихи бу, аввало “дунёвий рух”нинг ҳаракатидир. Гегель ўзининг “Хуқуқ фалсафаси” асарида “Рух тарихи, фаолияти, унинг ўзини-ўзи рух сифатида шакллан-тиришидан бошқа нарса эмас. Рух эришган нарса, бу - рухнинг ўзидир. Ўзининг интиҳосида, рух, ибтидосидан кўра кўпроқ шаклланган ҳолда намоён бўлади. Жамият тарихи борасида умумий рух, онг инсониятга ҳос бўлиб, автоматик равища эмас, балки инсонларнинг аҳлоқий фаолияти натижасида, башариятнинг ўзини-ўзи ривожлантириш ва ўзини – ўзи тарбиялаш

---

¹ Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. 1-кисм. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашри, 2004, 115-116-бетлар.

қонуниятлари сифатида намоён бўлади. Тасодифлар ва чегара-ланган(изоляцияланган)лигини тасдиқловчи кўплаб факт ва ҳолатлар бўлишига қарамай, улар, яъни тарихий тараққиёт даврлари бир-бири билан узвий боғлиқ ва маълум қонуниятларга бўйсунади”¹, деб ёзади.

Гегелга кўра, жамият тарихи дунёвий рух (олам рухи, умумрух) мисолида вақт давомида ривожланади. Ўз тараққиётининг ҳар бир босқичида маълум бир мақсадни кўзда тутади. Тарихнинг умумий мақсади сифатида эса жамият ва инсонга нисбатан қўлланиладиган “озод рух равнақи” эътироф этилади ва бу инсоннинг фуқоролик жамиятдаги эркинлигидир, озодлик бу рух интилаётган ички бир мақсаддир. “Жаҳон тарихи кўп асрлардан бери чексиз қурбонликлар эвазига интилаётган мақсад – озодликдир. Айнан ўша мақсад жаҳонда рўй берадиган инсон ҳаётидаги ўзгаришларни, тарихий жараёнларни бошқариб боради. Бу албатта ҳайрон қоларли эмас, чунки инсон эркин мавжудот. Бу унинг табиатини белгилаб беради”².

Гегель дунёвий руҳнинг тараққиётини инсоният тарихига тенглаштиради. Озодлик равнақи автоматик эмас, балки конкрет инсонларнинг амалий фаолияти, ўз мақсад ва қарашлари йўлида дунёвий руҳга маълум бир таъсир ўтказиб юзага келади. Тарихий воқеа ва жараёнларнинг кечиши, тарақ-қиётида алоҳида халқ ва буюк шахсларнинг роли катта. Табиий шарт-шароитлар - географик, антропологик жойлашув ҳам айрим халқларга жаҳон тарихида дунёвий рух тараққиёти йўналишида бир қанча устунлик бериши мумкин (айрим тарихий жараёнларда).

Ўзининг миссиясини тугатган бу халқ “эстафета тайёқчаси”ни бошқа ҳалқларга бериб, тарихий мавҳумликка сингиб кетади. Тарихнинг янада юқори тараққиёти бошқа бир ҳалқ зиммасига тушуши мумкин. Илгариги халқ эса, ўзининг аввалги етакчилик ролини ўйнай олмай колади. Алоҳида ҳалклар томонидан амалга оширилаётган бу ҳаракатлар оламшумул тарихий аҳамиятга эга бўлиши, ҳамда буюк шахслар бу жараёнларда жуда ката роль

¹ Г. В. Ф. Гегель. Философия права. М., 1990, с. 370.

² <http://www.wikipedia.org/wiki/Гегель>.

уйнаши мумкин. Бу шундай рўй берадики, улар дунёвий рухнинг ташувчилиари сифатида намоён бўлади¹.

Гегель умумжаҳон жамият тарихини қўйидан юқорига босқичма-босқич тараққий этиб боришини бир бутун қонуният деб ҳисоблаб, уни тўртта даврга ёки умумжаҳон тарихий подшоликка бўлади: “Шарқ, Юнон, Рим, Олмон”².

Гегель бўйича жамият тараққиётининг сўнгги босқичи бўлиб, Герман даври ҳисобланади. Бу даврда илгари бўлмаган ҳолат: илоҳий ва инсоний табиатнинг бирлашиши, фуқаро жамиятининг интеллектуал илоҳий подшолик билан бирлашиши рўй берди. Бу бирлашишнинг муҳим сабабчиларидан бири, барча инсонлар teng, озод ва ўз ҳаётларини ўзлари белгилайдилар, каби таълимот берувчи христианликдир. Инсоннинг ички эркинлигини таъминлаган ҳолда, христианлик, унинг озодлиги реал рўй бериши ва тадбиқ этилиши лозим, деб ҳисоблайди.

Ўзининг “Капитал” номли асосий асарида Маркс, капиталистик жамиятни, унинг келиб чиқиши, тараққиётини ва унга ҳос бўлган ижтимоий ва иқтисодий қарама-қаршиликларни таҳлил қилди. Бу таҳлиллар натижасида жамият иқтисодий формацияси асосий хусусиятлари ва керакли қонуниятларининг жамият ҳаётидаги ўрнини аниқлаган ҳолда, жамият тараққиётини диалектик ривожланиб борувчи турли формациялар алмашинувидан иборат, деб тушунтириди. Унга кўра ҳар бир формация ўзига ҳос бўлган қонуниятларга эга. Бу қонуниятларнинг асосида ишлаб чиқаришнинг иқтисодий усуллари ва ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилиш шакллари ётади.

Тарихий-маданий тип ёки цивилизацияларнинг ривожланиши учун, Данилевский иборасича, “тарихий тараққиёт қонуни каби шарт-шароитлар керак”³.

Данилевский бундай шарт-шароитларни қўйидагилар билан изохлайди:

¹ Г. В. Ф. Гегель. Работы разных лет. М., 1971. Т.2. с.31.

² Г. В. Ф. Гегель. Философия права. М., 1990, с. 372.

³ Н. Я. Данилевский. Россия и Европа. М., 1991, с.90.

-қабила ёки жамоалар ўзаро мулоқот қила оладиган бир ёки бир неча тилнинг мавжудлиги;

-ўзидан олдинги ва замондош бўлган цивилизациялар ютуқларини ўзлаштириш имкониятининг мавжудлиги, интеграцион алоқалар;

-ҳар бир тарихий-маданий типга кирувчи цивилизация, маълум ривожланиш даражасига етганда, турли этнографик элементлар ташкил топганда мустақилликка асосланган федерация ёки давлат сиёсий тизими-нинг ташкил этилиши¹.

Данилевский тарихий-маданий типларнинг тараққиёт йўлини шундай таърифлайди: “Ҳар бир тарихий-маданий типни ўсиш даври ниҳоятда секин бўлган, бироқ гуллаш ва мева бериш даври нисбатан тез ва қисқа бўлиб, бу уларнинг бутун умри давомида йигилган ҳаётий кучини сарфлайдиган кўп йиллик бир ўсимликка қиёсласа бўлади”

Данилевский ҳар бир тарихий-маданий тип ёки цивилизациялар тараққиётига оид қуидаги қонуниятларни очиб бермоқчи бўлади, яъни:

- жамият тараққиётининг турли цивилизациялар орқали намоён бўлиши;
- цивилизациянинг абадий эмаслиги, яъни замонда чекланганлиги;
- интеграцион-локал-федерал тараққиёт;

Кейинчалик цивилизацион қарашлар янги маъно, янги мазмун касб этди. Бироқ, Данилевский яратган унинг пойдевори ўзгармай қолди.

Цивилизацион қарашларнинг кейинги тараққиёти немис файласуфи Освальд Шпенглер (1880-1936) номи билан боғлиқ. Унинг “Европанинг сўниши”асари (1922) жуда катта шов-шувларга сабаб бўлди. У бу асарининг муқаддимасида ўз қарашларини шундай баҳолайди: “...ҳали ҳеч кимнинг миясига тарихни тушунишдаги бундай инқилобий фикр келмаган”².

Дарҳақиқат, Шпенглер жамият тараққиётига, айниқса ўзи яшаётган Европа цивилизацияси тақдирига пессимитик нуқтаи назардан ёндашади.

¹ И.Смирнов, В.Титов. Философия: учебник для студентов высших учебных заведений. Издания второе, исправленное и дополненное. –М.: 1998. (http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/smirk/intro.php).

² О. Шпенглер. Закат Европы. М., 1992, с.2.

Унга кўра, ягона бўлган жаҳон маданияти йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. У қатъий равишда умумдунё тарихини инкор қиласиди. У шундай ёзади: “Инсоният мен учун зоологик бирлиқдир. Мен Ғарбий Европа файласуфларининг фикрларида инсоният равнақи, мақсади ва йўлларини кўрмаяпман”. У тарихни анъанавий тарзда қадимги, ўрта ва янги даврга бўлишни жуда тор доирадаги провинциализмга киритади. Унинг учун ягона инсоният тарихи йўқ, фақат алоҳида ажralган маданиятлар мавжуддир. Улар тасодифан пайдо бўлади, ривожланади ва ҳалок бўлади, мисоли далада ўсган гул тақдирини бошидан кечиради. “Ҳар қандай маданият, - деб ёзади Шпенглер, - инсондек ҳаёт кечиради. Уларнинг ўз болалиги, ўсмирилиги, ўрта ёшлиги ва кексалиги бўлади”¹.

Ҳар бир маданият ҳаётини нима бошқаради? Шундай йўлни босиб ўтишга нима мажбур қиласиди?- деган саволга Шпенглер тақдир, деб жавоб беради. “Менинг фикримнинг марказини тақдир ғояси ташкил қиласиди. Ўтиб кетганларнинг тақдири ҳам шундай бўлган, ҳозирги Ғарбий Европа маданиятини ҳам ҳалокат кутмоқда”², - деб қайғуради у.

Агарда, Шпенглер фикрича, тақдир маданият ҳаётини бошқарса, унинг мазмунини рух белгилайди. Унинг таълимотича, “маданият инсониятнинг абадий-биологик ҳолати, илк бор руҳияти катта руҳиятга айланган дақиқада вужудга келади, шаклсизликдан шаклга кирганда, чексизликдан чеклиликка, муқимлиқдан ўткинчиликка ўтилганда маданият дунёга келади. У қатъий чегараланган заминда ривожланади, худди ўсимлик ўз ўрнига муҳим ўрганиб қолганидек. Маданият ўз имкониятларини ҳалқи, тили, эътиқоди, санъати, давлати ва фани орқали тўлиқ амалга оширганидан сўнг ҳолокатга юз тутади ва дастлабки руҳий стихиясига қайтади.”³

Немис файласуфи сиккизта, яъни Миср, Ҳинд, Бобил, Ҳитой, Аполлон (Юнон-Рим), Византия-Араб, Фауст (Ғарб Европа) ҳамда Майя маданиятини

¹ Юкоридаги манба, 114-бет.

² О. Шпенглер. Закат Европы. М., 1992, с.20.

³ О. Шпенглер. Закат Европы. М., 1992, с.113.

санаб ўтади. Шу билан бирга Шпенглер, Рус-Сибир маданияти ҳам ривожланиш йўлида эканлигини таъкидлайди.

Шпенглер концепциясига кўра, ҳар бир маданиятнинг умри унинг ички ҳаёт тарзига боғлиқ ва тахминан минг йилни қамрайди. Ўз ҳаёт циклини тугатиб, маданият сўнади ва цивилизация ҳолатига ўтади. Шпенглерга кўра, маданиятнинг цивилизациядан асосий фарқи шундаки, цивилизация жонсиз тафаккур ва ўлик давомийликнинг синоними бўлса, маданият, бу - ижтимоий фаолият ва тараққиёт синонимидир.

Шпенглер концепциясининг бошқа конценциялардан асосий фарқи шуки, у жамият тараққиётини тақдир тасодифлари билан юзага келувчи алоҳида маданиятлар ва цивилизацияларнинг алмашинувидан иборат, деб билди ва ҳар бир маданиятнинг тараққиётини биологик тараққиёт қонунлари асосида тадқиқ қилди. Унинг айрим файласуф ва тарихчиларнинг Европа тарихи асосида жаҳон тарихини даврлаштиришлари билан боғлиқ европамарказчилик гояларини танқид қилиши, айниқса диққатга сазовордир. У техника ҳақида ҳам алоҳида тўхталиб, унинг жамият тараққиётидаги ижобий ва салбий жиҳатларини ҳам алоҳида таҳлил қилди.

Жамиятнинг тарихи-маданий ва цивилизацияли тараққиёти тўғрисидаги қарашлари, кейинчалик инглиз тарихшуноси Арнольд Тойнби (1889-1975) ривожлантириди.

XX асрнинг охирига келиб жамият ва унинг қонуниятларини тушунтириб берувчи “тарихий материалистик” парадигмага муқобил сифатида “информацион-инструменталь”, “экзистенционал-фономенологик” парадигмалар шаклланди. Замонавий дискуссиялар даврида жамият тараққиёти тўғрисидаги муаммоларни ижтимоий ёндашувнинг “ёки-ёки” (ё униси, ё буниси) тамойили бўйича ҳал қилиш тенденцияси қўринмоқда. Аслида жамиятшуносликда ҳосил бўлган бу муаммо “ва-ва” (униси ҳам, буниси ҳам) тамойили асосида ҳал қилиниши лозим. Бу эса ўз навбатида, турли парадигмалар, қарашлар ва концепциялар ўртасидаги синтезни

кучайтиришни ва жамиятшуносликнинг янги синтетик концепциясини ишлаб чиқишни тақозо этади.

1. 2. Жамият қонунлари, уларнинг турли ижтимоий тарихий даврларда намоён бўлиши

Жамиятнинг прогрессив тараққиётини акс эттирувчи шундай қонуниятлар борки, ҳар бир жамият ўз тарихий тараққиётини бевосита шу қонунлар таъсирида босиб ўтади. Бу қонунлар объектив хусусиятга эга бўлиб, уни тўғри англаш, амалий фаолиятни шу қонунларга мувофиқлаштириш тараққиётнинг гарови ҳисобланади.

Инсон ҳаёт кечирар экан ўз-ўзидан маълум бир объектив қонунларнинг кучли таъсири остида бўлади. Биз бунда инсонни ўраб олган табиат ва жамиятдаги турли ҳодисалар ва жараёнларнинг умумий йўналишини белгилаб берувчи табиат ва ижтимоий қонунларга дуч келамиз. Инсоннинг биологик мавжудлиги табиий қонунлар таъсирида бўлса, шахс сифатида такомиллашуви эса ижтимиоий қонунлар таъсирида бўлади. Табиий қонунлар ҳам, ижтимоий қонунлар ҳам амал қилиш муддати, ҳодиса ва жараёнларни қамраб олиш даражасига кўра бир неча турларга бўлинади.

- Бутун инсоният тарихи даврида амал қилувчи қонунлар. Улар ҳеч қачон ўз кучи йўқотмаслик сифатига кўра табиат қонунларига яқин туради. Бу қонун мавжудлиги жамият мавжудлиги билан боғлиқ, жамият йўқолса бу қонунлар ҳам йўқолади.

- Айрим ижтимоий – тарихий даврларда намоён бўлиб маъмум шарт – шароитлар йўқолгач ўз кучини йўқотувчи қонунлар. Бу қонунлар юқоридага қонунлар таъсирида бўлиб, унинг шартларига жавоб бера олмаган тақдирда ўз ўрнини бўшатиб беради. Бу қонунлар цивилизацион ёндашувга кўра цивилизациянинг турли босқичларида - ёввойилик, варварлик, аграр, индустрисал, информацион - компьютер даврларида, формацион ёндашувга кўра - ибтидоий жамоа, қулдорлик, феодализм, капитализм, коммунизм формацияларида алоҳида шаклда намоён бўлади, тўғрироғи бир цивилизация даврида ёки биргина формацияда амал қиласди.

- Алоҳида даврларда, нисбатан қисқа муддатларда амал қилиб объектив ва субъектив шарт-шароитлар йўқолиши ёки ўзгариши билан ўз таъсирини

йўқотади ва бошқа объектив қонунларга ўз ўрнини бўшатиб беради. Бу қонунларнинг амал қилиш муддати маълум цивилизация босқичининг айrim даврларида ёки бир формациянинг маълум бир жараёнларини қамраб олади. Бу қонунлар асосан биргина ижтимоий-сиёсий тузум шароитида амалда бўлади. Мавжуд ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иктисодий тузум ва шарт-шароитлар йўқолиши ёки ўзгариши билан ўз фаолиятини йўқотади.

Биз жамият қонунларининг бундай бўлиниш тамойиларини умумий, ҳусусий ва якка қонунлар номи билан атаймиз. Бу қонунлар иерархик бўйсуниш тамойилига амал қиласди, яъни умумий қонунларнинг йўқолиши (жамиятнинг йўқолиши) ҳусусий ва якка қонунларнинг йўқолиши эса ўз навбатида ҳусусий қонунларнинг ўз кучини йўқотишига олиб келади.

Ижтимоий қонунлар жараёнларни қамраб олиш даражасига кўра ёки ижтимоий ҳаёт соҳалари ва ижтимоий муносабатларни қамраб олиш даражасига қараб ҳам маълум турларга бўлинади. Булар:

- Бутун ижтимоий ҳаётни қамраб оловчи қонунлар. Бу қонунлар жамиятнинг ҳам моддий, ҳам маънавий ҳаётини ва ижтимоий муносабатларнинг барча жараёнларини қамраб олади. Биз бунда кўпроқ диалектика қонунлари таъсирида бўламиз.

- Жамият ҳаётининг маълум соҳасида амалда бўладиган қонунлар. Бу қонунлар ё моддий ҳаётни, ёки маънавий ҳаётни қамраб олади, яъни жамият ҳаётини бир соҳасида намоён бўлади.

- Жамият ҳаётининг маълум ҳусусий соҳасини қамраб оловчи қонунлар. Бу қонунлар моддий ҳаётнинг биргина соҳасида: ижтимоий ёки иктисодий соҳада намоён бўлади. Маънавий ҳаётнинг: сиёсий, аҳлоқий, мафкуравий, маънавий, диний соҳалари ва муносабатларининг факат ббиргинасида намоён бўлади.

Бу конунлар ҳам иерархик буйсуниш тамойилига амал киласди. Бу конунлар ўртасидаги алокадорлик ҳам маълум қонуниятга буйсинади. Биз бунда “қонунлар қонуни”га яъни диалектика конунларига дуч келамиз. Юқорида амал қилиш муддатига ва ижтимоий жараёнларни қамраб олиш

даражасига кўра таснифланган қонунларнинг ўзаро алоқадорлигини аниқлаш мушкил масала. Бу жараённи ҳам диалектика қонунлари “назорат” қиласди. Аммо масаланинг мураккаб томони шундаки қонунлар ичидаги “хукмдор” бўлган диалектика қонунларига кўра барча ижтимоий ҳодисалар каби уларнинг умумий, зарурый ва муҳим алоқаларини ва йуналишини акс эттирувчи ижтимоий қонунлар ҳам ўзгариб боради. Аммо биз бу қонуннинг натижисини ўзига нисбатан ҳам кўллашимиз мумкин. Бунда натижа қандай бўлади? Диалектика қонунлари ҳам ўзгарадими? Бу каби саволларга гносеологик нуқтаи назардан келиб чиқиб шундай жавоб беришимиз мумкин: Бу қонун объектив ҳусусиятга эга бўлиб, унинг ўзгариши субъектив талқин қилиш ва тушуниш билан боғлиқ. Масалан, Гегель диалектика қонунларини жамиятга нисбатан қўллар экан, бунда идеалистик нуқтаи назардан ёндашади. Ундан диалектикани “мерос” қилиб олган Маркс эса унинг акси сифатида материалистик позицияда турди. Ваҳоланки, диалектика қонунларини чегаралаб, маълум бир омиллари доирасидагина тушуниш ҳам бу қонун шартларига тўғри келмайди. Чунки, диалектика қонунлари универсал ҳарактерга эга. У жамиятда ҳам, табиатда ҳам доимо мавжуд. Умакон ва замонда чегара билмайди.

Шунинг учун биз жамият қонунларининг намоён бўлиш шаклларини ўрганишимизда биринчи навбатда диалектика қонунлари билан ҳисоблашмоғимиз ва ундан усул сифатида фойдаланишимизга тўғри келади.

Инсон жамият деб аталмиш ижтимоий маконда яшар экан, доимо маълум нормалар, қоидалар таъсирида бўлади. Жамият ҳам ўз навбатида қандайдир қонунуятлар асосида тарақкий этади. Инсон фаолиятини, ҳатти-ҳаракатларини назорат қилувчи нормалар - аҳлоқий ва хуқуқий нормалардир.

Аксарият ҳолатларда бу нормалар **қонун** деб ҳам аталади.

Аммо биз қонун шаклидаги нормалар билан объектив қонунларни фарқлашимиз лозим. Уларнинг фарқлари,

биринчидан, жамият қонунлари объективдир. Уни инсон ҳоҳиш иродаси асосида, субъектив тарзда ўзgartириб бўлмайди. Хуқуқий қонунлар

эса “ўз субъектларига эга”¹. Улар ижтимоий - сиёсий тизимнинг юқори тузилмаларида ишлаб чиқилади;

иккинчидан, хуқуқий қонунлар асосан инсон орқали жамиятга таъсир ўтказса, жамият қонунлари жамият орқали инсонга таъсир ўтказиш хусусиятига эга;

учинчидан, хуқуқий қонунлар жамият қонунларига нисбатан қисқа муддат фаолият кўрсатади ва тез ўзгариб боради.

тўртинчидан, хуқуқий қонунларнинг амал қилиши бирданига бошланиб, бирданига тугайди (Бу асосан мавжуд хуқуқий қонунларни объектив раракқиёт қонунларига тўғри келмай қолиши ва бунинг ўз вақтида жамият томонидан англаниши билан боғлиқ). Жамият қонунлари эса тадрижий ўзгариб боради.

бешинчидан, хуқуқий қонунларга амал қилиш субъектив мажбурлов аппарати (масалан: хуқуқни ҳимоя қилувчи давлат органлари) ёрдамида назорат қилинади. Жамият қонунларига амал қилмаслик эса жамиятни объектив инқирозга олиб келади (II бобда баён қилинган).

олтинчидан, хуқуқий қонунлар объектив жамият қонунларига мувофиқ келиши лозим. Акс ҳолда, хуқуқий қонунлар реал воқеликдан узоклашиб романтик қонунларга айланиб қолади.

Жамият қонунларининг объектив шарт-шароитга тўғри келмай ўз кучини йўқотиши, ўзгариб бориши ва ўз ўрнини янгисига бўшатиб бериши бирданига кечмайди. Бунда диалектиканинг инкорни - инкор қонуни намоён бўлади ва аста-секинлик билан миқдор ўзгаришларининг туб сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни орқали амалга ошади. Эски ва янги қонун ўртасидаги алмашинувнинг энг охири “қизил чизиг”и бўлган сакраш, яъни революция содир бўлади. Сакраш тадрижий тараққиёт натижасида, маълум бир объектив шарт-шароитлар етилгандагина рўй бериши мумкин Агар сакраш сунъий тарзда, объектив шарт-шароит етилмасдан туриб, айрим субъектив омиллар натижасида амалга оширилса, кескин ўзгаришларга олиб

---

¹ Г.В.Ф.Гегель. Философия права. М., 1990, с. 67.

келади ва паранормал (ғайритабиий, объектив эмас) қонунлар асосига қурилган ижтимоий носоғлом жамиятни юзага келтиради. Марксизм илгари сурган жамият ҳам мана шу ҳолатларни акс эттирған эди (Бу ҳақда кейинги бобда аниқроқ түхталамиз).

Жамиятнинг объектив тараққиёти қонунлари турли ижтимоий даврларда турли хил ва турли кўринишларда намоён бўлган. Буни аниқлаш учун жамиятнинг тарихий тараққиёт босқичларини даврларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Бунда биз ҳозирда бир-бирига қарама-қарши қўйилаётган жамият тарихига илмий-фалсафий ёндашишнинг формацион ва цивилизацион концепцияларига дуч келамиз.

Юқоридаги ҳолатдан келиб чиқиб шуни аниқлаш мумкинки, постиндустриал цивилизация ва коммунизм формациясидан юқоридаги ижтимоий тарихий даврлар ўзаро бир-бирини тўлдиради (постиндустриал цивилизация ва коммунизм формацияси муносабати бундан мустасно). Яъни, бир цивилизация босқичида бир неча формация бўлиши ёки бир нечта регионал цивилизация(жамият)лар бир формацияда фаолият юритиши мумкин. Гарчи формацион ёндашув маълум камчиликларга эга бўлса-да, моддий ишлаб чиқариш муносабатларини акс эттирувчи қонунларни ифодалаши билан бирмунча аҳамиятга эга.

II БОБ. МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМИЯТ ҚОНУНЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

2.1. Миллий мафкура – жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш ва ўзини-ўзи ташкил қилиш қонунларининг намоён бўлишида асосий ижтимоий- тарихий шарт-шароит

Қарийб 70 йил давомида мустабид тоталитар тузумнинг Марксча–Ленинча мафкура асосида ишлаб чиқилган социалистик–коммунистик жамият қурилиши механизми асосида яшадик. Бутун жамиятимиз тараққиёти, тақдири ўз миллийлигимизга, дунёқарашимизга ёт бўлган Компартияга топшириб қўйилди.

Жамият қонунларини, унинг тараққиётини “Марксча–Ленинча” парадигма асосида, ҳеч қандай тараққиёт вариантини ҳисобга олмаган ҳолда белгилаш ва йўналтириш бутун Совет Иттифоқи давлатларини, ҳусусан Ўзбекистонни ҳам эркин тараққиётдан маҳрум этиб келди. Аввал Маркс томонидан илгари сурилган, кейинчалик В. Ленин томонидан кенг тарғиб этилган ва ижтимоий ҳаётга тадбиқ этилган тараққиётнинг социализм орқали комунизмга, яъни энг адолатли, фаровон ҳаётни кафолатловчи жамиятга олиб борадиган тараққиётнинг бир йўналишли, якка вариантли модели тарихнинг объектив шартларига, зарбаларига дош бера олмади. Бу ҳол Россиянинг ўзида аянчли оқибатларга олиб келган бўлса, унинг иттифоқчи мамлакатларида (аслида унинг мустамлакалари эди) бунинг оқибати икки ҳисса ортиқ бўлди. Жамият ҳаётининг сиёсий соҳада маъмурий буйруқбозликка, иқтисодий соҳада давлат монополиясига, ижтимоий соҳада ҳусусий мулкчиликнинг инкори сифатидаги умумий мулкчиликка, маънавий соҳада эса асрлар оша шаклланиб келган миллий маънавий қадриятларни йўқ қилиш эвазига жорий этилган байналмилал (интернационал) коммунистик мафкура асосига қурилиши жамиятнинг эркин тараққиёти қонунларига зид эди.

Жамият тараққиётининг асосида муҳим бир ижтимоий қонунлардан бири, жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш ва ўзини-ўзи ташкил қилиш

қонунлари ётади. Ҳар бир жамият тарихнинг орқага қайтмас ривожланиш жараёнида ўз тараққиётини аввало шу икки қонун асосида белгилайди ва йўналтиради. Бу жамиятнинг ҳудди биологияда одамнинг ва бошқа жонзотларнинг объектив шарт-шароитларга адаптация, яъни мослашуви сифатидаги ўзини-ўзи такомиллаштириб борувчи табиий жараённинг ижтимоий шаклидир. Аммо жамиятнинг бундай шаклланиб бориши ўз-ўзидан рўй бермайди. Бу жараён, аввало тараққиёт субъектлари: инсон ва алоҳида етакчининг назарий ва амалий фаолиятига, ҳамда интеллектуал ва маънавий салоҳияти даражасига боғлиқ ҳолда амалга ошади. Бундан шундай ҳулосага келинадики, жамият ўзини – ўзи бошқарувчи ва ташкилланувчи субстанциядир¹.

Аммо бу икки қонуннинг номоён бўлиши (реализацияси) учун муҳим ижтимоий шарт-шароитлар керак бўлади. Булар, жамиятнинг сиёсий жиҳатдан мустақил бўлишлиги; жамиятдаги инсонлар сиёсий жиҳатдан фаол бўлиши; қучли ижтимоийлашув муҳитининг мавжудлиги; хукуқуий - сиёсий онг ва маданиятнинг етуклиги.

Биринчи омил асосий омил ҳисобланиб, кейинги омиллар эса унинг натижаси сифатида номоён бўлади. Айрим ҳолларда эса қолган омиллар биринчи омилни юзага келтиради ёки бир вақтда ўзаро диалектик алоқада таъсир кўрсатади.

Собиқ Иттифоқнинг мустаъбид-тоталитар тузуми ҳукмронлиги даврида (хронология бўйича 1917-1991) бу қонунлар деярли амалда бўлмади. Тўғрироғи, бу икки муҳим ижтимоий қонун Марксистик-Ленинистик нуқтаи-назардан баҳоланди. Яъни, инқилобий ўзгаришларга асосий ургу берилди ва революция - ижтимоий ўзини-ўзи ташкил қилишнинг асосий усули сифатида талқин этилди. Аввало, жамият қонунларининг феноменлик ҳусусияти шуки, ҳар бир жамият қонуни субъектив талқин этилиши ёки субъектив манфаатларга йўналтирилиши мумкин. Бундай ҳолатни биз СССРнинг

---

1 В. П. Петров .Движущие силы и основные пути развитие человеческого общества. “Геодезия”. М., 2000, стр.16.
(<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000993/st000.shtml>)

тоталитар тузумида ҳам кўрдик. Бу қонунларни жамият тараққиётига тўғри ва ҳолисона йўналтирилишини назорат қилувчи мезон - инсон омилидир. Яъни ҳар бир ижтимоий қонун инсоннинг баҳт-саодати учун йўналтирилмоғи керак. Жамият қонунларини тўғри англаб олиш ва амалиётга қўллаш ижтимоий фаолиятнинг инсонпарварлик (гуманистик) тамойилидан келиб чиқмоғи, унинг манфаатларига зид келмаслиги ёки уни ижтимоий ҳаракатларнинг фақатгина обьектига айлантириб қўймаслиги лозим. Жамиятнинг ўзини-ўзи ташкил этиш қонуни инсон фаолияти билан боғлиқ ҳолда кечадиган ижтимоий жараёндир. Унинг субъекти инсон ва халқидир. Аввало, бу икки қонун алоҳида ихоталанган қонун эмас, яъни бошқа қонунлар: **эҳтиёжлиларнинг ортиб бориши қонунини, ишлаб чиқариш ва технологиянинг такомиллашиб бориши қонуни, моддийлик ва маънавий уйғунлиги қонуни, тараққиётнинг фикрлар ҳилма-ҳиллиги асосида юзага келиши қонуни, аҳолининг жипсланиши (ижтимоий гравитация) қонуни, мафаатлар уйғунлиги қонуни** ва бошқа ижтимоий қонунлар билан ўзаро диалектик алокада юзага келади.

Ўзини - ўзи бошқариш қонунига кўра, жамият икки система уйғунлигидан иборат: **бошқарувчи ички тизими ва бошқарилувчи ички тизим (подсистема)**¹.

Аввало бу қонун жамиятнинг сиёсий ҳаётининг акс эттирувчи қонун бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига ҳам бевосита таъсир этиш ҳусусиятига эга. Бу қонуннинг асосий моҳияти шундаки, жамият бошқарувчи тизимни ўз манфаати йўлида яратади. Бошқарилувчи тизим кўпчиликни ташкил этиб, жамиятда “хўжайин” ҳисобланади. Бошқарувчи тизимни ташкил этувчи “Элита” бутун халқ, яъни бошқарилувчи тизим манфаатларига мос тарзда фаолият юритиши талаб этилади. Бу қонун аслида, инсоният тарихида давлатлар вужудга келмасдан олдин, уруғ-қабилачилик

¹ В. П. Петров. Движущие силы и основные пути развитие человеческого общества. М., “Геодезия”. 2000, 17-бет.

(<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000993/st000.shtml>)

даврида шаклланган. Уруғ – қабилалар орасида бошқарув тизимини ташкил этиш қабила оқсоқолларини “сайлаш” кўринишида амалга оширилган. Давлатларнинг вужудга келиши билан бу жараён мураккаброқ тус олди. Мулкий тенгсизликнинг вужудга келиши ўзини-ўзи бошқариш ва ташкил этиш қонунларининг айрим индивидларнинг субъектив равишда бошқарувчи тизим “аъзоси” га, ҳукмронликка интилиши каби ҳаракатлари билан интеграллашди. Жамият тарихида мухим аҳамиятга эга бўлган бу икки қонун турли даврларда турли кўринишларда намоён бўлган.

Цивилизациялар тарихини бошлаб берган Шарқ жамиятлари: Қадимги Миср, Месопотамия, Хитой цивилизацияларида бу қонунлар пассив кўринишда намоён бўлган. Бу цивилизацияларда давлат бошқаруви деспотик усулда бўлиб “**марказлашган буйруқбозлик жамоа давлатлари**” (“централизованно - бюрократическо - общинное государство”)¹ деб номланади. Бу цивилизацияларда давлат маъмурий - буйруқбозлик асосида марказлаштирилган ва хукмдорга “илоҳий”лик мақоми берилган. Ҳокимиятнинг “муқаддас” саналиши ва унинг авлоддан-авлодга мерос тариқасида ўтиши жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш ва ўзини –ўзи ташкил этиш қонунларининг пассив аҳамиятига эга бўлганлигини кўрсатади. Бу қонунлар айрим даврларда қўзғолонлар ва сулола(династия) алмашинувла-ри кўринишида номоён бўлиб турган.

Жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш ва ташкил этиш қонунлари давлат бошқаруви аппаратига эга жамиятларда номоён бўлади. Чунки, жамият ташқи ташкил қилувчи кучларсиз, ҳар-ҳар замонда рўй берувчи ижтимоий буҳрон (катализм)ларни ўзида содир этиб, ташкилланувчи уюшма, яъни давлат сифатида ривожланади ².

---

1 Как Восток стал Востоком, или “от Новуходоносора до Саддама”. “Партнер”. Дортмунд, № 7, 2003, стр. 70.
(www.maranaat.de)

2 В. П. Петров. Движущие силы и основные пути развитие человеческого общества. М., «Геодезия». 2000, стр. 17.
(<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000993/st000.shtml>)

Бу қонунларга кўра жамиятнинг бошқарувчи ички тизими турли тарихий даврларда турли кўринишларда намоён бўлади. Масалан, **илк жамиятларда** коҳинлар, руҳонийлар, қулдорлар; **Ғарб жамиятлари - Юнон ва Рим давлатларида** қулдорлар, стратеглар, консуллар; **Ўрта аср жамиятларидаги** феодаллар, дворянлар, помешчиклар, зодагонлар, боярлар; **индустрисал жамиятларда** буржуазия, капиталистлар кўринишида ташкилланган. Жамиятнинг бундай бошқарувчи тизими ўз фаолиятида бутун жамият манфаатларини ифода этмоғи лозим. Акс ҳолда, бундай “элита” бошқарувчи ички тизимни емиради ва жамиятни таназзулга олиб келади. Ўзини-ўзи ташкил қилиш қонуни орқали жамият парчаланиб кетмайди ва хаосга айланмайди¹.

Эрамиздан аввалги VII аср ўрталарида қадимги Юнонистонда рўй берган “Юнон мўъжизаси”, яъни фалсафа, фан, адабиёт ва санъатнинг жонланиши Европа цивилизациясининг маънавий асосини яратди.¹

Инсонда мифологик дунёқарашнинг рационаллашуви окибатида жамият бошқарувида хам демократиялашув рўй берди. Эрамиздан аввалги V асрга келиб жамият тарихида илк демократик тартибдаги шахар - давлатлар пайдо бўлди. Афина демократик полиси (шахар-давлат)ининг вужудга келиши бошқарув тизимидағи “мўъжиза” эди. Хукмдор(стратег)ларнинг халқ томонидан сайланиши ва муҳим қарорларнинг халқ томонидан муҳокама қилиниши кўринишида жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш ва ўзини-ўзи ташкил қилиш қонунлари тўлароқ намоён бўлди. Бу қонуннинг ишлаши маълум ижтимоий шартшароитлар билан боғлиқ ҳолда кечди, яъни:

Биринчидан, фалсафа ва фаннинг тараққиёти, илмий фалсафий билимларнинг такомиллашиши;

Иккинчидан, Миғологик дунёқарашнинг чекиниши, илмий дунёқарашнинг шаклланиши.

---

1 В. П. Петров. Движущие силы и основные пути развитие человеческого общества. М., «Геодезия». 2000, стр. 18. (<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000993/st000.shtml>)

Аммо, бундай тўғридан-тўғри демократия, фақатгина шаҳар-давлат кўринишидаги кичик жамиятлар учун ҳарактерли ҳусусиятдир. Чунки тарихий шарт-шароитлардан келиб чиқсак, демократияни бу даврда йирик жамиятларда тадбиқ етиб бўлмасди. Афина полисида сайловлар очик тарзда ва майдонда ўтказилган. Шаҳар-давлатда фақатгина биргина сайлов округи (агора) мавжуд булиб, унда жамиятнинг туб эркин эркак аҳолиси иштирок этганлигини ҳисобга олсак, бундай жамиятда ўзини-ўзи ташкил қилиш ва бошқариш, бутун жамият манфатларининг тулиқ ифодаланиши чекланганлигини кўришимиз мумкин. Қуллар ва аёллар жамиятнинг бошқарувчи ички тизимини ташкил этса-да, аммо бошқарувчи ички тизим фаолиятига таъсир этиш имкониятига эга бўлмаганлар.

Антик давр файласуфи Платон, бундай шаҳар-давлат аҳолиси 5040 хужаликдан иборат бўлиши ва сайловда фуқаролар ўзаро бир-бирини таниш даражасида бўлиши лозимлигини такидлайди¹. Демократиянинг бундай содда кўриниши маълум чекланганликка қарамай инсоният тарихида илк адолатли жамият бошқаруви эди. Ҳозирги давргача Афина демократияси айрим ижтимоий-фалсафий оқимлар томонидан идеал жамият сифатида баҳоланади.

Демократиянинг кейинги тараққиёти ва мукаммалроқ кўринишга эга бўлиши, Римда эрамиздан аввалги V – III асрлардаги қулдорлар ва аслзодалар Республикаси даврига тўғри келади. Афина демократияси бевосита демократия бўлса, Рим демократияси билвосита вакиллик демократияси эди. Бунинг ўзига ҳос жиҳати шунда эдики, Рим Афина каби полисдан иборат эмас эди. Бу даврда бундай катта жамиятни бошқаришда тўғридан-тўғри демократиянинг мавжудлиги катта қийинчиликлар туғдириши муқаррар эди. Аммо кўпчилик тарихчилар Римдаги республикани демократияга алоқаси йўқ, деб ҳисоблашади.

---

¹ Афлотун. Конунлар. “Янги аср авлоди”. Т., 2008 , 318-бет.

Уларнинг асосий далили шуки, Рим сенати халқ томонидан сайланмаган, чунки Римда сенаторлик лавозимига ҳеч қандай ҳақ тўланмаган, шунинг учун бундай лавозимга ўзига тўқ мулкдор аслзодалар эгалик қилишган ва бундан улар жамият манфаатлари учун эмас балки ўзларининг манфаатлари учун фойдаланганлар. Улар томонидан сайланган консуллар ва бошқа юқори мансабдорллар халқ олдида эмас, балки сенат олдида ҳисобот берганлар. Аммо масаланинг бошқа томони шундаки, сенаторлар турли халқ қўзғолонларидан қўрққанлар ва буни олдини олиш учун албатта ҳалқ билан ҳисоблашганлар ва уларнинг талабларини инобатга олганлар. Жамиятнинг бундай ташкилланиши, албатта, кейинчалик Республика ўрнига келган императорлик бошқарувига нисбатан анча демократик тизим эди ва бу даврда жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш ва ўзини-ўзи ташкил қилиш қонунлари кейинги даврларга қараганда яққолроқ намоён бўлган.

Кўриниб турибдики, ўзини-ўзи бошқариш ва ўзини-ўзи ташкил қи-лиш қонунлари демократик бошқарув тизимларида фаол ҳаракат қила-ди. Бу икки қонун жамиятнинг ва уни бошқарувчи ички тизим бўлган давлат аппаратининг нормал ва узоқ вақт фаолият юритиши кафо-латчисидир.

Ўзини-ўзи ташкил қилинишининг икки қўриниши мавжуд:

1. Обектив ёки стихияли бошқарувдаги ўзини-ўзи ташкил қилиш бўлиб, бошқарувчи ички тизим ҳокимият алмашинуви, династия алмашинуви кўринишида янгиланади. Бундай ўзини-ўзи ташкил қилиш, бошқарувчи ички тизимнинг розилигисиз, бошқарилувчи ички тизимнинг талаби билан, айrim ҳолларда зўрлик усули ёрдамида амалга оширилади;

2. Давлат ва жамият бошқарувининг мавжуд сиёсий тизими ўзгариши, масалан ҳукуматнинг истеъфога чиқиши натижасида рўй берадиган бошқарувнинг онгли алмашинувиdir¹.

Бошқарувчи ички тизимини ўзини – ўзи ташкил қилишга мажбур қилувчи иккита асосий сабаб бор:

Биринчи сабаб, жамият бошқарувчи тизимининг масалани нотўғри ҳал қилиши, бунга Россияда Б. Ельцин бошқаруви давридаги реформаларни (ислоҳотларни) нотўғри ишлаб чиқилиши ва жорий этилишини мисол тариқасида курсатишими из мумкин.

Иккинчи сабаб, қониқарсиз ўзини-ўзи бошқариш бўлиб, бу сабаб кенгрок жараёнларни қамраб олади, яни мавжуд тузум бутун жамият манфаатини ифода эта олмай қолади ва бунда ҳар қандай бошқарувчи ички тизим мавжуд сиёсий ва иқтисодий тизимни бошқарилувчи ички тизим орқали ўзгартириши керак бўлади. Бунга мисол тариқасида СССР сиёсий ва иқтисодий тузумининг боши берк кўчага кириб қолиши ва унинг парчаланишини келтиришимиз мумкин. КПСС МК раҳбари М. Горбачев ҳукумати ислоҳотлари ҳам амалда натижа бермади. Чунки мавжуд ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муаммоларни маъмурий буйруқбозликка ва қатъий режалаштирилган бозор иқтисодиётiga асосланган социалистик тузум ижобий ҳал етиш имкониятига қодир эмас эди.

Жамиятнинг тараққиёти асосан бошқарувчи ички тизим фаолиятига боғлиқ. Бошқарувчиларнинг етарли даражада профессионал эмаслиги бошқарув сифатини бузади ва бу тизимнинг парчаланишига олиб келиши ҳам мумкин. Бошқарувчилар профессионал даражасининг энг минимум даражаси мавжуд, ундан қўйироқда бошқарувчи тизим фаолият курсатишга қодир эмас. Ўз-ўзини ташкил қилиш шунга

---

1 В. П. Петров. Движущие силы и основные пути развитие человеческого общества. М., “Геодезия”. 2000, стр.18.
(<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000993/st000.shtml>)

йуналтирилганки, бошқарувчиларнинг профессионаллик даражаси юқорида айтилган минимум даражадан яхшироқ бўлсин¹.

Бошқарувчиларнинг профессионаллик даражаси асосан унинг интеллектуал салоҳияти, ташкилотчилиги, ҳаётий тажрибасини қамраб олади. Бошқарувчиларнинг бундай сифатларга эга бўлиши, уларнинг профессионаллик даражаси кўрсаткичларини минимум даражадан анча юқори эканлигини кўрсатиши мумкин. Лекин, бундай профессионаллик даражаси, жамият тараққиётининг ва бошқарув тизимларининг барқарор ва самарали фаолият юритишига тўла кафолат берса олмайди. Аксарият ҳолларда профессионалликнинг бундай юқори кўрсаткичга эга бўлиши жамиятнинг бошқарувчи ички тизими манфаатларига зид фаолият олиб боришига туртки бериши ҳам мумкин. Бунда бошқарувчи ички тизим ўз хукмронлигини мустаҳкамлашга ҳаракат қиласида ва асосан ҳокимият аппаратини марказлашган – буйруқбозлик тизмига йуналтиради. Бундай ҳолатлар хатто диктатурага олиб келиши мумкин.

Собиқ СССР бошқарув тизими тарихи ҳам, Компартия - Сталин - Компартия йуналишидаги маъмурий буйруқбозликка асосланган диктатура эди. Бу ҳолатлар жамиятнинг ўзини - ўзи бошқариш ва ўзини - ўзи ташкил қилиш қонунларига зиддир.

Жамият қонунлари асосида қурилган жамият аввало барқарорликни таъминлайди ва тараққиётга эришади. Жамият қонунларига зид фаолият эса жамиятни муқаррар ҳолатларга олиб келади. Буни тарихий амалиёт ҳам исботлади.

Жамиятнинг бошқарувчи ички тизимининг профессионаллик даражаси маънавий ва ахлоқий сифатлар даражаси билан уйғунлашгандагина ўзини-ўзини бошқариш қонуни тўлароқ намоён бўлади. Рус жамиятшунос файласуф олими В. П. Петров ўзининг “Инсоният

---

1 В. П. Петров. Движущие силы и основные пути развитие человеческого общества. М., “Геодезия”. 2000, стр.19.
(<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000993/st000.shtml>)

жамияти тараққиётининг асосий йўналишлари ва ҳаракатлантирувчи кучлари” (“Движущие силы и основные пути развитие человеческого общества”) номли илмий асарида шундай ёзади: “Бошқарувчи ички тизимнинг ўз мажбуриятларидан четлашиши, асосан инсоннинг психик (таякид бизники) омили билан тушунтирилади. Инсон заиф, уни тўғри йўлдан адаштирувчи омиллар кўп. Хокимият инсон тасаввурида “ҳамма нарсага қодирлик” иллюзиясини яратади”¹.

В.П.Петров бу борада ҳақ, чунки айрим холатларда бошқарувчи ички тизимнинг профессионаллик даражаси юқори кўрсаткичларга эга бўлса-да ўз фаолияти давомида бошқарилувчи тизим манфаатларига зид фаолият олиб боради. Бу холатларга ўз рисолаларида алоҳида урғу берган Мамлакатимизнинг Биринчи Президенти И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” рисоласида шундай ёзади: “Маъсул раҳбарлик лавозимларига номзодларни танлашда ўтказиладиган сухбат жараёнида уларнинг профессионал малакаси, билими, ташкилотчилиги, ҳаётий тажрибаси, инсоний фазилатлари билан бир қаторда маънавий савиясига ҳам алоҳида эътибор қаратаман”².

Жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш қонуни демократик жараёнлардаги ўзини-ўзи ташкил қилиш қонуни билан ўзаро уйғунликда намоён бўлади. Демократия ўзини – ўзи бошқариш ва ўзини – ўзи ташкил қилиш қонунларининг энг юксак шаклидир. Аммо демократияни бу қонунлар билан айнанлаштириб қўймаслигимиз лозим. Булар маълум тамойилларга кўра бир – биридан фарқ қиласи. Демократия бошқарилувчи ички тизим бошқарувчи ички тизимга тўлиқ ўз таъсирини ўтказа олган вазиятларда ва тарихий даврларда намоён бўлса, ўзини – ўзи бошқариш ва ўзини – ўзи ташкил қилиш қонунлари эса ҳар қандай жамиятда ва унинг сиёсий тизимида турли даражада ҳамда турли кўринишларда намоён бўлади.

---

1 В. П. Петров. Движущие силы и основные пути развитие человеческого общество. М., “Геодезия”. 2000, стр.20. (<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000993/st000.shtml>)
2 И.А. Каримов. Юксак маънавият –енгилмас куч. Т., “ Маънавият”, 2008, 18- бет.

Жамиятнинг ҳар икки қонуни ҳам ўз навбатида бир-биридан фарқ қиласи ва ўзаро бир-бирини тўлдиради. Бундай фарқлар ва уйғунлик диалектика қонунларининг намоён бўлиши билан амалга ошади. Ўзини-ўзи ташкил қилиш бошқарув тизимни шундай ҳолатда ушлаб туриши керакки, бунда у ўзини-ўз бошқариш жараёнини таъминлашиши керак. Ўзини-ўзи ташкил қилиш тамойили ўзини – ўзи бошқариш жараёни таъминлай олмайдиган раҳбарларни алмаштириш, яъни уларнинг иш фаолиятига қараб саралаш ва танлашдан иборат. Раҳбарларни саралаш ва танлаш тайинланган раҳбар ўзини-ўзи бошқариш жараёнини ва мавжуд муаммоларни оптималь ҳал қилиш жараёнларини таъминлай олгунча давом этади¹.

Ўзини ўзи ташкил қилиш ўзини – ўзи бошқаришни туғдириш керак. Чунки ўзини-ўзи бошқариш ўзини-ўзи ташкил қилиш бўлсагина юзага келади ва бошқа томондан ўзини-ўзи ташкил қилиш ўзини-ўзи бошқариш қониқарсиз равишда олиб борилсагина харакатга келади. Бу қарама-қарши фикрлар бир қарашда мавхумдай туюлиб, ахолининг инерционлиги хисобига бартараф қилинади. Ўзини-ўзи ташкил қилиш бошқарувчи қуий тизимининг қониқарсиз фаолияти натижасида, хамда ахолининг инерционлиги хисобига қўлланилади. Агар ўзини-ўзи бошқариш ва ўзини-ўзи ташкил қилиш жараёнларининг бузилишини аниқлаш жараёни бу интервалга сифмаса, у ҳолда бошқарилувчи ички тизим бошқарувчи ички тизимга ишончсизлик билдириб, унинг бузилишига олиб келади. Бу ҳолатда жамиятнинг юқори тизими ўз лаёқатини йўқотиб, жамият стихияли бошқарув ҳолатига ўтади. Назария шуни кўрсатадики, жамиятнинг бошқарув тизими нормал фаолият олиб бориши учун, унинг фаолият муддати қатъий белгиланмоғи лозим².

П.Петров бошқарувчи тизим фаолияти муддати Россия Федерацияси шароитида уч ойдан ошмаслиги лозим,¹ деб такидлайди.

1 В. П. Петров. Движущие силы и основные пути развитие человеческого общества. М., “Геодезия”. 2000, стр.20.

(<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000993/st000.shtml>)

2 В. П. Петров. Движущие силы и основные пути развитие человеческого общества. М., “Геодезия”. 2000, стр.21.

(<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000993/st000.shtml>).

Аммо бутун бошқарувчи тизимнинг фаолият муддатини уч ой деб белгиланиши, ҳатто Россия Федерацияси учун ҳам ноқулайликлар туғдириши табиий. Чунки, бундай қисқа муддат ичидан бошқарувчи тизим самарали фаолият юрита олмайди. “Хокимият инсонда барча нарсага қодирлик хисини уйғотади”, деган фикр билан бошқарувчи тизим фаолияти муддатини бундай минимум даражага туширилиши, бошқарувчи тизим аъзоларининг ўз профессионол даражасини тўла намоён қилишига тўсқинлик қиласди. Бундай ҳолда бошқарувчи тизим маълум муаммоларни тўғри англаб, уни ҳал этиш усулларини ишлаб чиқиш, ислоҳотлар дастурини тайёрлаш ва унинг боришини назорат қилиши учун ноқулайликлар туғдиради. Бизнинг жамиятимизда бошқарувчи ички тизим қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд хокимиятига бўлиниш принципига асосланади¹. Бошқарилувчи ички тизимни эса ҳалқ ташкил этади. Зеро “Ҳалқ давлат хокимиятининг бирдан –бир манбаидир”².

Бошқарувчи ички тизим вазифаси (ваколатлари) ва фаолият муддати асосий қонун – Конституцияда қатъий белгиланган тартибда амалга оширилади. Бошқарувчи ички тизим, яъни давлат, ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади ³. Бу тизим фаолияти муддати Президентликка беш йил,⁴ Парламент ва суд хокимиятига беш йил,⁵ қилиб белгиланган. Бизнинг жамиятимизда ўзини-ўзи бошқаришнинг бошқарувчи тизимига Парламент, Президент (Вазирлар Махкамаси билан бирга) ва Суд ҳокимятлари ташкил этса, ўзини-ўзи ташкил қилиш жараёни сайлов ва референдум⁶ усулида амалга оширилади. Бошқарувчи қуи тизимдан Парламент (Олий Мажлис) ҳамда Президентгина ҳалқ номидан, яъни

1 Ўзбекистон Республикасининг Конститутцияси. “Ўзбекистон”. Т., 2015, 5 –бет.

2 Ўзбекистон Республикасининг Конститутцияси. 7- модда.

3 Ўзбекистон Республикасининг Конститутцияси. “Ўзбекистон”. Т., 2015, 5 –бет (14-модда).

4 Ўзбекистон Республикасининг Конститутцияси, “Ўзбекистон”. Т., 2015, 23-бет.

5 Ўзбекистон Республикасининг Конститутцияси, “Ўзбекистон”. Т., 2015, 14-ва 19-бетлар.

6 Ўша хужжат, 5 –бет.

бошқарувчи ички тизим номидан иш олиб бориши мумкин. Чунки, бошқарувчи бу тизимлар бошқарувчи ички тизим томонидан, эркин сайлов асосида ташкил қилинади.

Собиқ СССР мустаъбид режими даврида бизнинг миллий жамиятимизда бу қонунлар деярли намоён бўлмади. Сталин давридан бошлаб сўзда халқларнинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш хақида баланд-парвоз гаплар гапириларди, амалда эса нихоятда марказлашган қўшма унитар давлат яратилётган эди. Ваколатларнинг марказ билан республикалар ўртасида тўғри тақсимланишини назарда тутувчи федератив иттифоқ ўрнига ўта марказлашган бошқарувга эса бўлган унитар тузум қарор топди. Республикаларнинг конституциясида ёзиб қўйилган озгинагина “мустақиллигини” ва ташаббусини ҳам бўғиб ташлар эди. Миллий манфаатлар деярли ҳисобга олинмасди, кўп ҳолларда, ҳатто, оёқ-ости қилинарди. Миллий Республикаларнинг, шу жумладан Ўзбекистоннинг ҳам раҳбарлари мамлакат юқори сиёсий раҳбариятида унчалик рол ўйнамас-дилар, унинг режаларини ишлаб чиқиша қатнашмасдилар¹.

Табиийки, бундай шароитда жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш ва ўзини-ўзи ташкил қилиш қонунлари эмас, балки юқоридан бошқариш ва юқоридан ташкил этиш қонунлари намоён бўлади. Бундай ҳолат фақатгина Ўзбекистондагина эмас, балки собиқ Иттифоқнинг барча республикаларида хукм сурди. Юқоридан бошқариш ва ташкил этиш қонунлари асосига курилган ўта марказлашган, жаҳонда худудий жихатидан биринчи ўринда турган СССР муҳим бир қонуният, жамиятнинг ва миллатларнинг миллий ўзлигини англай бориш қонуни асосида парчаланиб кетди. Тараққиётнинг асос қонуниятларидан бири бўлган жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш ва ўзини – ўзи ташкил қилиш қонунларининг намоён бўлиши учун асосий шарт-шароит - жамиятнинг тўла сиёсий мустақиллиги кўлга киритилди. 1991 йил 31 августда Ўзбекистон тўла суверен давлатга айланди. Жамиятнинг ўзини-

1 Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-том : Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т., “Шарқ ”. 2000, 587-бет.

ўзи бошқариш ва ўзини-ўзи ташкил қилиш имкониятларини тўла намоён қилиш учун реал шарт-шароитлар яратилди. Бу эса ўз навбатида жамиятимизнинг ижтимоий-иктисодий, сиёсий ва маънавий тараққиёти учун бирламчи базис бўлиб хизмат қилди. Мамлакатимизнинг Биринчи Президенти И. А. Каримов айтганидек, “Ўз ҳаётимизни обод қилиш, халқимиз учун муқаддас бўлган қадриятларга ва улкан тарихий меросга таянган, шу билан бирга, умум эътироф этилган демократик тамойил ва меъёрларга риоя қилган ҳолда мамлакатимизни ўзимиз ҳоҳлагандек қуриш имконияти туғилди”¹.

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг 1- чақириқ Ўз.Рес. Олий Мажлисининг 14-сессиясидаги маърузаси. 1999 йил 14апрель (Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., “Ўзбекистон.”. 2000, 3-бет).

2. 2. Жамиятни модернизациялаш ва демократлаштиришда жамият қонунларининг намоён бўлиши

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг, ўз тақдирини ва ўз тараққиёт йўлини мустақил белгилаш имкониятига эга бўлди. Эркинлик, мустақиллик жамиятимиз тараққиётини таъминлашда асосий ижтимоий–тариҳий шарт-шароит бўлиб ҳизмат қилди. Мустаъбид тузум даврида тараққиётнинг бир варианти, яъни социалистик тараққиёт йўлидан бориши бизнинг жамиятимизга мутлақо тўғри келмади. Социалистик тузум парчаланганидан сўнг сабиқ Иттифоқ таркибидаги барча республикалар тараққиётнинг тариҳий амалиётда синалган, бозор муносабатларига асосланган демократик йўлини танладилар. Шу жумладан Ўзбекистон ҳам мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ ўзининг стратегик тараққиёт йўлини асосий қонун - Конституциясида “Ўзбекистон - суверен демократик республика”¹ сифатида ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйди.

Аввало бундай стратегик тараққиёт йўлини танлашда назариянинг тўғри ишлаб чиқилиши муҳимдир. Чунки, социализм ҳам назариянинг хатолари ва шу хатоларнинг жамият ҳаётига қўлланилиши оқибатида инқирозга учраган эди. Бу хатоларни тақрорламаслик учун, мамлакатимизнинг Биринчи Президенти муҳтарам Ислом Каримов аввало назариянинг тўғри ишлаб чиқилишига асосий эътиборини қаратар эди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида, яъни Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида, мамлакатимиз олдида биринчи навбатда ҳал этилиши лозим бўлган кўплаб муҳим масалалар қатори кўп йиллар давомида марксча нуқтаи назарга кўра бузиб тавсифлаб келинган давлат ва ҳуқуқ тушунчаларининг моҳиятини янгича талқинда таърифлаб бериш зарурлигини Биринчи Президентимиз тушуниб етганди. “Биз яқин ўтмишимизда синфий ҳукмронликнинг қуроли сифатида давлат ҳақидаги марксча ғояни шиор қилиб олиб, бу назарияни дормага, давлат ва ҳуқуқни эса синфий кураш, синфий рақибларни енгиш воситасига айлантирган эдик. Демократия

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси . “Ўзбекистон ”. Т ., 2003, 4-бет

шаротиларида эса давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муросаю мадора билан бартараф этиш воситасига айланди. Ҳуқуқнинг ўзига эса ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш, эркинлик, адолатпарварлик ва тенгликни вужудга келтириш воситаси сифатида ёндашилади”¹.

Айни пайтда мустақил Ўзбекистоннинг биринчи раҳбарини ўша маъруzasida Ўзбекистонда миллий давлат қурилиши бўйича қўп йиллик ғоят шиддатли ва мashaқатli ишларнинг якуни, ўй-фикрлар ва далил-исботлар, тавсиялар ва хulosалар баён этилганди. Унда демократия мавзусига алоҳида эътибор қаратилиб, маърузанинг асосий боблари “Демократия - бош йўлими”, “Иқтисодий муносабатларни демократиялаш бозор ислоҳотларнинг муҳим шарти” деб номланган эди.

И.А.Каримов асарларида ва нуқталарида ўз аксини топган бошқа қатор назария муаммолар ҳам бор. Булар ҳуқуқий маданият ва ҳуқуқий тарбия, бутун ижтимоий-сиёсий, давлат ва ижтимоий-иктисодий ҳаётни экринлаштириш ҳамда давлат ва ҳуқуқ назарияси предмети бўлган бошқа қўплаб муаммолардир.

Мамлакатимизнинг муваффақият билан ривожланиши ҳамда равнақ топиши қўп жиҳатдан давлат тепасида турган раҳбарга боғлиқ бўлади.

“Ҳар қандай халқ хаётининг талотўмларида, тарихининг кескин бурилиши босқичларида халқ ўз тақдирини шахсий фазилатлари бўртиб турган, миллатни бирлаштиришга қодир, унда тараққиёт ва тикланиш муваффақиятларига ишонч уйғота оладиган етакчига топшириш жамият хаётида қўп бор исботланган. Ўзбекистон учун унинг биринчи Президенти – Ислом Абруғаниевич Каримов худди шундай етакчи бўлиб чиқди”².

Албатта, тарихий тараққиёning субъектлари халқдир. Аммо жамият янги бир ижтимоий тузумга, мустақилликка қадам қўйганда юзага келган

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., “Ўзбекистон ”. 1995, 28-бет.

² Л. Левитин , С. Карлайл. Ислом. Каримов – янги Ўзбекистон Президенти. Т ., “Ўзбекистон ”. 1996, 1-бет.

муаммоларни ҳал этишда халқни бир жону, бир тан қилиб бирлаштиришда алоҳида етакчига эҳтиёж ва зарурат пайдо бўлади.

Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг мустақилликнинг рўёбга чиқишида ва жамиятимиз тараққиётини ўзига хос ва ўзига мос бўлган йўлини ишлаб чиқищдаги вазифалари айниқса диққатга сазовордир.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида Президентимиз томонидан тараққиётимизнинг асосий назарий негизлари яратилди. Бу назарияга биз комплекс тарзда баҳо берадиган бўлсақ, тараққиёнинг Ўзбекистонга хос ва мос бўлган “Ўзбек модели” номини олган, жаҳон мамлакатлари томонидан тан олинган тараққиётнинг янгича вариантига дуч келамиз.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш ҳақида гап кетар экан, факат ижтимоий сиёсий тизим эмас, балки географик табиий муҳит, мамлакатимизнинг жойлашуви, минг йиллар давомида шакллантирилган хўжалик юритиш воситалари, иқтисодий муносабатларда маданий–маърифий омиллар ва кўникмалар, кишилар ўртасидаги муносабатларнинг аҳамиятини ҳам эътибор этмоқ жоиз. Агар ана шу нуқтаи назардан қаралса, Ўзбекистонда демократик жамият шаклланиши жараёнини “Ўзбек модели” тушунчасисиз тасаввур этиб бўлмайди.

“Ўзбекистонда демократик жамият” тушунчаси “Ўзбек модели” тушунчаси орқали ўзининг янада бой ва конкрет мазмунига эга бўлди, аниқроғи “демократия мамлакатимиз миқёсида назариядан амалиётга ёки мавҳумлиқдан “Ўзбек модели”га айланди”¹. Унинг ижтимоий-фалсафий таҳлилида назария ва амалиёт бирлиги қонуни ётади.

Ўзбекистонда демократик жамиятни шакллантириш ғояси асосида яратилган тараққиётнинг ўзбек моделида жаҳон ҳамжамияти амалий тажрибасига ҳам таянилади. Бунда мавжуд ижтимоий тартиблар ва назарий лойиҳалар ўртасидаги интеграция қонуни намоён бўлади.

Тараққиётнинг ўзбек моделида шундай ғоя ётадики, шаклланаётган демократик жамиятда, аввало, сиёсий тизим ва унинг элементлари тубдан

¹ Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Т., “Наврӯз”, 2005, 74-бет.

тадрижий ўзгариб, такомиллашиб боради. Ўзбекистон фуқаролари амалда қонунчилик асосида ҳалқ ҳокимиятини бошқаришда бевосита ёки билвосита фаол иштирок этади ва “кенг ҳалқ оммаси давлат учун” деган шиор остида эмас, балки “демократик давлат ҳалқ учун ҳизмат қиласи” (социалистик жамиятда бунинг акси эди) деган тамойилнинг устуворлиги асосида ижтимоий бошқарув амалга оширилади.

Маълумки, демократик жамиятга ўтиш ҳар доим ҳам силлиқ кечавермайди. Чунки демократик жамиятга ўтишда сиёсий, ҳукуқий, ижтимоий, иқтисодий соҳалардаги истеъмолда бўлган бошқарув механизmlари барҳам топиб, уларнинг ўрнига шаклланаётган демократик жамият фуқароларининг манфаатлари, ҳукуқи ва эркинлигига мос келадиган, уларни тўла-тўқис таъминлай оладиган тараққиётнинг ўзбек моделига асосланган кучли ижтимоий-сиёсий механизmlар шакллантириб борилади. Хусусан,

Биринчидан, иқтисодий фаолият ижтимоий хаётнинг бирламчи асоси эканлигидан келиб чиқиб, биринчи навбатда, давлат сиёсатини эмас, ҳалқ манфаатларини хисобга олган ҳолда иқтисодий барқарорликни таъминлаш назарда тутилади. Иқтисодий тараққиётнинг талаб ва таклиф қонунлари сиёсатдан ҳоли равишда жамият мафаатларига йўналтирилади.

Иккинчидан, миллий тараққиётимизда шошма-шошарликка йўл кўймаслик мақсадида, эртанги кунда катта ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишда давлат бош ислоҳотчи сифатида, ҳалқимиз ва Ватанимиз асрий тажрибаларини ўзида мужассамлаштирган, шунингдек, умумжаҳон тараққиёти ижобий хусусиятларини назарда тутган ҳолда фаолият олиб боришида кўринади. Бунда жамият тараққиётининг ижтимоий барқарорликни таъминловчи ижтимоий-сиёсий тизимга бўлган эхтиёж қонуни ётади.

Учинчидан, демократик жамият барпо этишнинг ўзига хос хусусияти – бозор иқтисодиётини қонунчилик асосида ташкил этишдир. Шу манода фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини химоя қилиш хамда ҳалқимиз

фаравонлигини оширишнинг муҳим омили бўлган қонун устуворлигига эришиш кўзда тутилади. Бунда жамиятнинг ўзини-ўзи бошқариш қонуни ўз ифодасини топган бўлиб, бошқарувчи тизимнинг бошқарилувчи тизим манфаатларини ифодалаши ва химоя қилишига хуқуқий қонун жиҳатидан асосланади.

Тўртинчидан, миллий сиёsat олиб борища кўп миллатчилик, ягона Ватан туйғуси, хамжихатлик ғояларини, мақсадлар бирлигини инобатга олган ҳолда миллати, диний этиқоди, ижтимоий келиб чиқишидан қатий назар мамлакатимиз хар бир фуқаросининг манфаатларини химоя қиладиган кучли ижтимоий сиёsat олиб борища намоён бўлади. Бунда жамиятнинг манфаатлар уйғунлиги ва ижтимоий гравитация (жипслашув) қонунлари намоён бўлади. Зоро, Биринчи Президентимиз И. А. Каримов бу масалага алоҳида эътибор қаратиб шундай деган эди: “Бутун жамиятнинг мураккаб ривожланиш даврида манфаатлар ўртасидаги низоларга эътибор бермаслик ҳавфли ижтимоий холатларга олиб келиши мумкин”¹.

Бешинчидан, бозор муносабатларига ўтишда республиканинг ўзига хос шарт-шароитларини, халқимиз турмуш тарзи, урф-одати, ананаларини хар томонлама хисобга олиш, бозор иқтисодиётига шошма-шошарликсиз, босқичма-босқич ўтиш, хар бир босқичда кишилар онгини тайёрлаб, олиб борилаётган ислоҳотларнинг нечоғлик тўғри эканлигига ишонтириш ва амалий фаолиятини таъминлашда кўринади. Бунда жамият тараққиётининг ворисийлик, тадрижийлик, моддийлик ва маънавийлик уйғунлиги қонунлари намоён бўлади.

Ўзбекистонда жамиятни демократлаштириш ва модернизациялаш (янгилаш)да қўйидаги шарт-шароитларни яратиш муҳим вазифа сифатида белгиланди:

Биринчидан, қонун устиворлиги, фуқароларнинг қонунларга сўзсиз итоат этиши;

Иккинчидан: бой миллий-маънавий меросимизга таяниш;

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., “Ўзбекистон”, 2000, 139-бет.

Учинчидан, жамият иқтисодий ҳаётини эркинлаштириш ва демократлаштириш;

Тўртинчидан, кишиларнинг эркинлиги ва манфаатларини химоя қилиш;

Бешинчидан, демократик жамият шаклланиши жараёнида нодавлат, нотижорат ташкилотларнинг, жамоат бирлашмаларининг ролини ошириб бориш;

Олтинчидан, демократик жамият барпо этишда маҳалла ижтимоий институтининг ролини ошириб бориш;

Еттинчидан, демократик жамият шаклланиши жараёнида ахолини кучли ижтимоий химоялаш ва адолат тамойилининг қарор топиши.

Шунга асосланиб мустақиллик йилларида жамиятни демократлаштириш, модирнизациялаш йўлида қўйидаги энг асосий амалий ишлар амалга оширилди:

Сиёсий-хуқуқий соҳада, умумхалқ референдуми асосида (бошқарилувчи тизим розилиги билан) Ўзбекистон Республикаси Парламенти икки палатали Парламентга айлантирилди, Президент ва Вазирлар Махкамаси ваколатларининг айримлари Парламентга ўтказилди; суд хуқуқ тизими ислоҳ қилинди: суд тизими ваколатлари кенгайтирилди (санкция бериш хуқуқи прокуратурадан судга ўтказилди), ўлим жазосини бериш бекор қилинди; сиёсий партияларнинг фаоллиги кучайтирилди, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш тизими фаолияти эркинлаштирилди;

Иқтисодий соҳада, хусусий мулкчилик химояси кучайтирилди, хусусий тадбиркорлик давлат томонидан ҳар томонлама қўллаб-куватланди: маҳаллий банклар томонидан имтиёзли кредитлар бериш йўлга қўйилди, техник-технологик модернизациялаш амалга оширилди;

Маънавий соҳада, маънавиятни ривожлантириш давлат сиёсатининг асосий устувор йўналишлари сифатида белгиланди, маънавиятни юксалтириш борасида бир қатор хуқуқий ҳужжатлар: 1994 йил 23 апрелда “Маънавият ва маърифат жамоатчилик марказини ташкил этиш тўғрисида”,

1996 йил 9 сентябрда “Маънавият ва маърифат маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида”, 1999 йил 3 сентябрда “Республика маънавият ва маърифат кенгашини қўллаб қувватлаш тўғрисида”ги фармонлар чиқарилди.

Бу каби фаолиятлар жамият объектив тараққиётининг назарий ва амалий фаолият ўртасидаги уйғунлик қонуни, моддийлик ва маънавийлик бирлиги, жамиятнинг турли соҳаларини мутаносиб равишда такомиллашиб бориши қонунлари асосида юзага келмоқда ва бу жамиятимизнинг объектив ижтимоий прогресс қонунлари асосида тараққий этиб бораётганлигини кўрсатади. Жамият тараққиётининг бу каби қонуниятлар асосига қурилиши ва уларнинг барқарор фаоллигини таминлайдиган ижтимоий шартшароитларнинг яратилиши тараққиётимиз гарови бўлиб хизмат қилади.

ХУЛОСА

Жамият - инсонларнинг ўзига ҳос уюшувидан иборат ижтимоий организм. Унинг яшаш тарзи ва тараққиёти ўз-ўзидан стихияли содир бўлмай, балки инсониятнинг моддий ва маънавий, амалий ва назарий фаолияти таъсирида объектив тарзда юзага келадиган ижтимоий қонунлар асосида содир бўлади.

Ижтимоий қонун, бу - инсониятнинг, жамиятнинг бутун ҳаёти ва фаолияти эмас, балки уларнинг умумий, доимо тақрорланиб турувчи, нисбий барқарор ва шу билан бирга унинг келажакдаги ҳолатини ҳам акс эттирувчи воқеликнинг ақлий абстракциясидир.

Жамият қонунларини англаш, том маънода уни “кашф” қилиш, унинг фаоллигини таъминлаб турган ижтимоий шарт-шароитлар таъсирида қандай кўринишда ва қай даражада намоён бўлишини илмий-фалсафий томондан ўрганиш инсоннинг субъектив фаолияти билан боғлик. Агар жамятни чуқурроқ таҳлил қиласиган бўлсак, турли ижтимоий ҳодисалар феномен ҳусусиятига эга эканлиги аён бўлади. Бу шу нарсани англатадики, бир даврда реал деб ҳисобланган субъектив ҳулосалар, билимлар маълум вақтдан кейин ўз аҳамиятини йўқотади ва бошқача ёндашишини тақозо этади. Бу ҳусусиятлар жамият қонунларига ҳам тегишли. Турли ижтимоий ҳодисалар ўртасидаги объектив мантиқий боғланишлар ижтимоий қонунларда ўз аксини топади ва бу ўз навбатида уларнинг акси сифатида илмий-фалсафий билимларда инъикос этади. Бу билимларнинг қиймати шу объектив қонунларнинг қай даражада аниқ ва тўлиқ акс эттирилиши билан боғлик. Доимо ўзгаришда бўлган ижтимоий ҳодисалар, жараёнларнинг умумий ҳусусиятларини ва йўналишини белгиловчи ижтимоий қонунлар ҳам ўзгариб боради. Ана шу объектив қонунларнинг вақт ўтиши билан ўзгариши ҳамма вақт ҳам бизнинг билимларимизда ўз ифодасини топавермайди. Тўғрироги, бизнинг билимларимиздаги ўзгаришлар реал ижтимоий жараёнлар, объектив қонунларда рўй берадиган ўзгаришлардан орқада қолади ёки бошқача айтганда, назария реалликни ўз вақтида акс эттира олмайди.

Аммо фалсафий ва илмий билимлар тарихида шундай назариялар мавжуд бўлганки, улар реал ижтимоий воқелиқдан узоқлашиб, унинг келажагини башорат қилишда хам идеал қонуниятларни “кашф” қилган эди. Бу идеаллар аслида назариянинг объектив ижтимоий жараёнларни вақтдан ортда қолдириши эмас, балки тарихнинг маълум илк даврларида шу даврда мавжуд бўлган ижтимоий шарт-шароитлар тасиридаги объектив қонунларни янги ва мутглақо тўғри келмайдиган шарт-шароитларга қўллаш, айrim қонуний жараёнларга асосий урғуни бериб, бошқа ижтимоий қонунларни “четлаб ўтиш” эди. Биз юқорида марксизмнинг жамият қонунларини қандай субъектив акс эттирилишини таҳлил қилганимизда шу каби холатларнинг гувоҳи бўлдик. Мавзунинг ўрганилишида айнан К. Маркс ва унинг тасирида юзага келган марксизм таълимотида ижтимоий қонунларни нообъектив акс эттирилиши масаласига хам эътибор қаратишдан мақсад шу эдики, ҳозирги давргача ижтимоий қонунларга баҳо беришда, уларни акс эттиришда ва тушунтиришда барча файласуфлар ҳам маълум даражада объективликдан четлашгандар. Аммо уларнинг хеч бири мавжуд жамиятдаги шарт-шароитларга асосланмаган ижтимоий қонунлар асосида жамиятни қайта ташкил этишни олдиндан режалаштирган эди ёки режалаштирган тақдирда хам марксизм каби амалий қўринишдаги салбий оқибатларга олиб келмаган эди. Объектив мантиққа асосланган ижтимоий қонунлар ва субъектив инъикос натижасида юзага келган илмий-фалсафий назариялар ўртасидаги муносабат шундай қонуниятга асосланадики, ижтимоий қонунларнинг объективлик хусусиятини йўққа чиқариш, инсон ҳоҳиш иродасига боғлиқ бўлмаган ижтимоий қонунларни инсон измига бўйсундириш (айrim гурухлар, тор доира манафаатларига) хеч қачон жамиятнинг прогрессив тараққиётига салбий тасир қўрсатмай қолмаган. Ҳозирги кунда марксизмнинг илмий ҳатолари, унинг тасирида юзага келган социалистик давлатлардаги салбий ижтимоий оқибатлар танқидий таҳлил қилинган кўплаб илмий мақолалар, илмий асарлар чоп этилган. Аммо уларнинг қўпларида танқидий таҳлил обектив асосда эмас, балки олдиндан

гүёки шу назарияни танқид қилишга мажбурдай бир-бирига ёпишмайдиган далилларни келтириш орқали олиб борилган ёки ундаги айрим фикрларни айбловлар “нишони”га айлантириш учун нотўғри изоҳланган. Бундай ҳолатларга чек қўйиш учун тадқиқотчилардаги “интерпретатор”ликка чек қўйиш ва илмийликка асосланган танқидий фикрлашни ривожлантириш зарур.

XX аср охирларида келиб жамиятнинг моҳияти, унинг тарихий тараққиёти, ўтмиши, хозири ва келажаги тўғрисидаги динамик ва статик, структурал ва функционал қонунларни акс эттирган турли парадигмалар шаклланди ва жамиятнинг моҳиятига, унинг қонунларига бўлган ягона қарашларга чек қўйилди. Билимлар ўртасидаги бундай дифференциялашув “илмий фикрлар хилма-хиллиги” номи билан ижобий баҳоланиши мумкин, аммо назариялар ўртасидаги бундай тафовут кескинлашиб, жамият тўғрисидаги хар қандай билимнинг “шубҳали”лиги билан боғлиқ салбий оқибатларни ҳам юзага келтирмоқда. Илмий билимлардаги бундай кескин ажралишлар ва зиддиятлар жамият тўғрисидаги турли ижтимоий фанлар ўртасидаги муносабат доирасидан четга чиқиб, ҳатто уларни ўзаро ўйғунлаштириш вазифасини бажарувчи ижтимоий фалсафа фани доирасида турли парадигмалар ўртасидаги кескинлик даражасига чиқди. Ижтимоий жараёнларга биргина парадигма асосида баҳо бериш бизнинг билимларимизнинг бир ёқлама бўлиб қолишига олиб келади. Жамият тўғрисидаги илмий-тадқиқот ишларида ҳам малум ёндашув қобиғига ўралиб қолиш ҳоллари кузатилмоқда. Жумладан бизнинг жамиятимизда ҳам жамият тараққиёти тўғрисида универсал ва интеграл қарашнинг мукаммал концепцияси шакллантирилмаган. Мазкур БМИ ишида ана шу ҳолатларга ҳам эътибор берилди ва турли умумий қарашларнинг ўзаро синтезига асосланди. Бунда ҳам цивилизацион, ҳам маданий-тарихий, ҳам янада энди шаклланиб келаётган бошқарувли ва ҳозирда жиддий эътиrozларга учраётган формацион ёндашувнинг ижобий томонларини ижодий ўзлаштиришга асосланди.

Хусусан, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда жамиятни қонуний тарзда демократлаштириш ва модернизациялаш, инсон моҳиятига янгича замонавий ёндашишда амалга оширилаётган ишлар умуминсоний ва миллий хусусиятларни хисобга олган ҳолда ёритишга ҳаракат қилинди. Тадқиқот ишида жамият қонунлари иқтисодий, сиёсий ва маънавий омиллар уйғунлиги асосида ўрганилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари

1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2015.

II. Раҳбарий адабиётлар:

- 2.1 Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. –Т: Ўзбекистон НМИУ, 2017. –Б56
- 2.2 Каримов И А. Ўзбекистоннинг истиқлол ва тараққиёт йўли.-Т.: Ўзбекистон, 1992;
- 2.3 Каримов И А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997;
- 2.4 Каримов И А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т.:Ўзбекистон, 1999;
- 2.5 Каримов И А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. –Т.: Ўзбекистон, 2002;
- 2.6 Каримов И А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008;
- 2.7 Каримов И А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т.: Ўзбекистон НМИУ., 2011;
- 2.8 Каримов И А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш-энг олий саодатдир. Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2015.
- 2.9 И.А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий–ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., “Ўзбекистон ”. 1995, 28-бет.

III.Адабиётлар

- 3.1 Бегматов А. Маънавият фалсафаси ёхуд Ислом Каримов асарларида янги фалсафий тизмнинг яратилиши. –Т.: 2000;
- 3.2 Отамуратов С. Ўзбекистонда маънавий-рухий тикланиш. –Т.: Янги аср авлоди, 2003;

- 3.3 Эркаев А. Эркаев А. Маънавият – миллат нишони. –Т.: Маънавият, 1997;
- 3.4 Имомназаров М. Миллий маънавиятилизнинг такомил босқичлари. –Т.: Шарқ, 1996;
- 3.5 Сураймонова Ф. Шарқ ва ғарб. -Т. : «Ўзбекистон», 1997;
- 3.6 Юсупов Э. Миллий гоя ва мағкура. Моҳияти, ижтимоий-тарихий илдизлари, аҳамияти. -Чимкент – 2000.
- 3.7 Туленов Ж. Ғафуров З. Мустақиллик ва миллий тикланиш. -Т. : Ўзбекистон, 1996;
- 3.8 Туленов Ж. Ҳаёт фалсафаси. –Т.: Ўзбекистон. 1993;
- 3.9 Туленов Ж. Жамият фалсафаси. –Т.: 2005.
- 3.10 К.Поппер. Открытое общество и его враги. М., 1992, Т.2, с.312
- 3.11 С.Йулдошев, М.Усмонов ва бошкалар. Янги ва энг янги давр Ғарбий
- 3.12 Европа фалсафаси. Т., “Шарқ”. 2002, 327-бет.
- 3.13 И.Смирнов, В.Титов. Философия: учебник для студентов высших учебных заведений. Издание второе, исправленное и дополненное. –М.: 1998.
- 3.14 Э.Гидденс. Социология. Т., “Шарқ”. 2002. 810- бет.
- 3.15 М.Вебер. Избранные произведения. М., 1990. С.52-53.
- 3.16 Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. 1-қисм. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашри, 2004, 115-116-бетлар.
- 3.17 Г. В. Ф. Гегель. Философия права. М., 1990, с. 370.
- 3.18 Г. В. Ф. Гегель. Работы разных лет. М., 1971. Т.2. с.31.
- 3.19 Н. Я. Данилевский. Россия и Европа. М., 1991, с.90.
- 3.20 О. Шпенглер. Закат Европы. М., 1992, с.2.
- 3.21 В. П. Петров .Движущие силы и основные пути развитие человеческого общества. “Геодезия”. М., 2000, стр.16.
- 3.22 Как Восток стал Востоком, или “от Новуходоносора до Саддама”. “Партнер”. Дортмунд, № 7, 2003, стр. 70.
- 3.23 Афлотун. Қонунлар. “Янги аср авлоди ”. Т., 2008 , 318-бет.
- 3.24 Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-том : Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т., “Шарқ ”. 2000, 587-бет.

3.25 Л.Левитин, С.Карлайл. Ислом. Каримов – янги Ўзбекистон Президенти. Т ., “Ўзбекистон ”. 1996, 1-бет.

3.26 Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Т., “Наврўз”, 2005, 74-бет.

IV Фойдаланилган журналлар ва газеталар.

- 4.1. “Тафаккур”. 4/2007.
- 4.2. “Партнер”. Дортмунд, №7, 2003.
- 4.3. “Независимая газета”. 1999, №8.(ноябрь).
- 4.4. “Правда Востока”. 1991, 15 сентябрь
- 4.5. “Халк сўзи”. 2000. 13 май.
- 4.6. “Аргументы и факты”. 39-сон , 1991.
- 4.7. “Известия”. 1990, 14 февраль.

V Фойдаланилган интернет веб сайтлари.

- 5.1. http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/smirl/intro.php
- 5.2. <http://www.maranat.de>
- 5.3. http://www.glossary.ru/cgi-bin/lgl_schz.cgi.?RRu.ogrongs
- 5.4. <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/z0000989/st000.shtml>
- 5.5. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
- 5.6. <http://www.cambridge.org/us/catalogue/catalogue.asp>